

Tartu Ülikool
Filosoofia teaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Margus Liiv
KESKAEGSED MÕISAMAJAD EESTIS
Bakalaureusetöö

Juhendaja: Anti Selart

Tartu 2014

Sisukord

Sissejuhatus	3
1.1 Teema põhjendus ja uurimisküsimuste formuleerimine	3
1.2 Ülevaade senisest uurimistööst ja allikmaterjalist	6
1.3 Mõistete selgitusi	14
2. Mõisate rajamine Põhja – Eestis kirjalike allikate järgi	17
3. Purtse kindlustatud mõisamaja	23
4. Järve kindlustatud mõisamaja	26
5. Vao tornlinnus	28
6. Türi - Alliku mõis	31
7. Maidla mõis	36
8. Raikküla mõis (oletatava majalinnuse varemed)	40
9. Kabala mõis	43
10. Kuusiku mõisa „Munga aida” kelder	47
Kokkuvõte	49
Kasutatud kirjandus ja allikad	52
Internetiviited	56
Lühendite seletused	57
Summary	58
Lisad	60

Sissejuhatus

1.1 Teema põhjendus ja uurimisküsimuste formuleerimine

Käesoleva bakalaureusetöö teemaks on keskaegne kindlustatud mõisamaja. Töö eesmärk on selgitada, mil määral on võimalikku keskaegset ehitusosa uuritavates mõisamajades säilinud. Seega on põhirõhk eelkõige ehitusarhitektuurilisel osal. Valitud teema uurimismeetodiks üldisemalt, on visuaalne vaatlus ja võrdlus teiste algsena säilinud ning ka enam uuritud kindlustatud mõisamajade ja vasallilinnustega. Sellest kategooriast on võetud vaatluse alla Purtse ja Järve kindlustatud mõisamaja ning Vao tornlinnus. Püüan omaltpoolt kirjeldada ja võrrelda eelnevatega järgmisi vähesema uurituse astmega ning oletatavalt kindlustatud mõisamajade säilinud ehitusosi, nendeks on Rapla kihelkonnas kaks tänaseni kasutusel mõisahoonet ja kahe oletatava hoone jäänused. Järvamaalt on vaatluse all Türi-Alliku mõisa, mis oma keeruka ja vastuolulise ajalooga on väga huvipakkuv. Raplamaalt on valikus Maidla mõis, Raikküla mõisa alalt (rahvakeeles tuntud „Kastanimäe” nime all) 2009. aastal mõisarahva poolt avastatud ilmselt keskaegse hoone varemed, Kabala mõis (Tamme küla) ning Kuusiku mõisa nn. „Munga aida” kelder. Autor on arhiividest ülesotsinud nende mõisamajade varasemat ajalugu puudutava allikmaterjali. Esmamainimise aasta ei ole siin küll reeglits omaette, kuid ometi võib seegi fakt olla omal moel kõnekas. Samuti teated esimese omaniku või müügitehingu kohta ürikuis annavad alust mõningateks üldistusteks, oli siis tegemist sotsiaalselt-poliitiliselt mõjuka perekonna esindajaga või mitte. Mõjukale vasallile oli jõukohane palgata väärikas ja kogenud ehitusmeister, kelle mõjutusel kodunesid linnades tunnustust leidnud uudsed ehitusvõtted ning materjalikasutus ka maamõisates, seevastu väiksema kaaskonna ning vähemate võimalustega läänimees pidi arvatavasti leppima kesisemate ehituslike lahendustega. Olgu siinkohal näitena Taubede (Tuve) suguvõsa, kes on teatavasti olnud Virumaal Edise, Püssi ja Purtse kindlustatud mõisate, samuti Kose-Uuemõisa ja Maidla mõisate omanike hulgas 14. - 15. sajandil.¹

¹ Villem Raam. Purtse vasallilinnuse ajalooline ülevaade ja ehituskehandi esialgne analüüs ning kirjeldus . Tallinn 1970, lk 7-8. Käsikiri Muinsuskaitseameti Arhiivis, ERA.T-76.1.1097

Valiku tegemine milliseid mõisahooned vaatluse alla võtta, millised välja jätta oli raske, Eesti alal on suhteliselt arvukalt varaste esmamainimistega mõisaid, paraku ei ole osade puhul peale esmateate ürikus midagi säilinud. Lõpuks tuli teha lõplik valik, milliste hoonete käsitlemine antud töö raamidesse ära mahuks. Kindlasti on valikusse sattunud mõisamajade puhul üks ühine tunnus nende vähesem uuritus. Mitmekihilise arvatavasti juba 14. sajandisse tagasiulatuva ehitusajalooga Kiltsi (Väike-Maarja kihelkond), mis on ka vähesed mõisaid, kus on läbi viidud põhjalikud, mitu aastat väldanud arheoloogilised kaevamised, jäi valimikust välja just seetõttu, et teiste uurijate tööd mitte dubleerida². Üheks kriteeriumiks on kindlasti ka teadmine, et valikusse sattunud mõisahooned oli ka 15. - 16. sajandil kivihoonestusena väljaehitatud. Tähelepanu väärib Koordi mõis Järvamaal, kus juba 1564. aastal on mainitud kivihoonestuse olemasolu, paraku mingeid jälgi keskaegsest ehitussubstantsist olemasoleva hoone keldris täheldada polnud võimalik.³ Nii jäi valikust välja Lokuta mõis Türi vallas, mida allikais esmamainitud küll 1450. aasta paiku, kuid andmeid sealse võimaliku keskaegse kivihoonestuse kohta kahjuks puuduvad. Nii Kabala, kui Maidla puhul on mitmeid detaile, mis võivad pärineda 15. või 16. sajandist. Olgu siinkohal väljatoodud näiteks Kabala ja Maidla soklikorruse laskeavadena kvalifitseeruvad aknad, paksud seinad, seinanišsid või arhailine võlvidesüsteem. Maidlas on saanud maksimaalseks müüripaksuseks rekordilise peaaegu kolm meetrit! Maidla keldrikorruse aknaavad on ehitatud põrandapinnast astmelistena ülespoole tõusvatena, sarnast võtet on kasutatud nii Kuressaare piiskopilinnuses, kui ka üksikute aknaavade puhul Purtse kindlustatud mõisamajas (vt. ka Purtse ptk 4.). Eelmainitud ehitusdetailide esinemine mõisahoonete keldrikorrustel on suhteliselt kindel tunnus hoone varase ehitaja kohta, paraku on need tunnused fikseeritavad enamiku mõisamajade puhul eelkõige hoone põhikavatises soklikorruse seintes ja mõnel juhul ka võlvistikus. Autor on püüdnud eelmainitud mõisahoonete keskaegsed ehitusosad fikseerida kasutades selleks võimalusel olemasolevat soklikorruste plaane⁴, selle puudumisel on visandatud põhiplaan autori poolt. Suuremat osa kirjeldatud objekte ja arhitektuurseid detaile on ka pildistatud. (vt. Lisa)

² Vt ka. Tõnno Jonuks. Preliminary investigations at Kiltsi manorhouse in West-Viru county. - Arheoloogilised välitööd Eestis/Archaeological Fieldwork in Estonia 2001. Tallinn : Muinsuskaitseinspeksioon, 2002, lk 144-151

³ Robert Treufeldt. Koordi mõisa muinsuskaitse eritingimused. 2004. Toimik Muinsuskaitseameti Arhiivis.

⁴ OÜ Mõisaprojekt. Kabala mõisa peahoone, Raikküla vald Raplamaa. Ajalooliselt väärtuslike detailide inventeerimine-keldrikorruse plaan. 2007, Kabala mõisa keldrikorruse plaan. Käsikiri MKA Arhiivis

Nii nagu eelpool mainitud on töös kasutatud rohkem uuritud kindlustatud majade nagu Purtse ja Järve Ida-Virumaal, Vao tornlinnus Lääne-Virus uurimistulemusi võrdleva materjalina. Järgnevalt on toodud esile teema varasem uurimine; historiograafia ja praegune uurimisseis ning ajalooline üldosa mõisa, kui majandusüksuse kujunemisest siinmail. Oma koht on siiski ka nende hoonete üldisemat laadi ehitus- arheoloogilistel kirjeldustel. Pidasin vajalikuks peatuda ka mõistete lahtiseletamisel, tundub, et Eestis on kasutusel suhteliselt segaselt piiritletud terminid, mida ka pahatihti vastavalt autori paremale äranägemisele tekstides kasutatakse. Samas tuleb nentida, et mõistetele *vasallilinnus* või *kindlustatud mõisamaja* on mõistetenähtena sisuliselt palju ühist, eelkõige ehituslikult, siiski on siin mõningad kriteeriumid, mis neid eristavad⁵. Põgusalt on juttu sõna *mõis* etümoloogiast ja varasemast tähendusest. Sel alal on siiani arvestatav teeneka keeleteadlase Paul Ariste tähelepanekud.⁶ Kindlasti ei ole antud töö eesmärgiks seatud käsitleda absoluutselt kõiki Eesti ala mõisaid, mille puhul on teada keskaega tagasi ulatuv esmamainimise daatum, pigem on tegemist siiski ühe püüdega eelpool kirjeldatud näidete varal keskaegsete kindlustatud mõisamajade uurimisse uut valgust tuua. Siinkohal tuleb tunnistada, et perioodil jooksul, mil käesoleva töö jaoks sai alguse materjali kokkukogumine aga ka mitmete välitööde-mõõtmiste käigus, tabas nende ridade autor end paradoksaalsena tunduvalt mõttelt: kuivõrd vähe teame siiski keskaegsest mõisast. Olgu siis selle tekkimise tagamaadest, sotsiaalsest mõjust põlisrahvale või rääkimata arhitektuurilisest poolest. On ilmselge, et mõnegi põlise mõisamaja käsitlus jäi selle töö raames pealiskaudseks, võimatu pole, et midagi jäi töö piiridest hoopis välja. Kuid veelkord; antud teema kõikide oma tahkudega vajaks kindlasti edaspidistki arheoloogide (kunsti)ajaloolaste teravdatud tähelepanu. Käesoleva töö lisaeesmärk võiks olla mälestise omaniku huvi äratamine eelmainitud ja vähem uuritud ajaloo mõisamajade järgnevateks süvendatud ehitusarheoloogilisteks ekspertiisideks ning loodetavasti sealt edasi hädavajalike konserveerimis-restaureerimistöödeni. Viivitamatult tuleks asuda koostama tegevuskavasid väga halvas seisus olevate Kuusiku „Munga Aida” keldri, Raikkülas leitud hoonevaremete, aga samuti kaitsetult laguneva ja võssakasvanud Angerja mõisamaja päästmiseks. Nende keskaegse taustaga ehitusosade seisukord, mis on integreeritud hilisemate uusaegsete hoonete

⁵ Vt. Alapeatükk: Mõistete selgitusi 1.3

⁶ Paul Ariste. *Moo ja mõis*. Emakeele Seltsi Aastaraamat II Tallinn, 1965, lk. 105–111.

sisse, on õnneks eelnevatega võrreldes rahuldav, kuid siiski on vaja täpseid mõõtmisi ja põhiplaane.

Siinkohal soovib nende ridade autor tänada käesoleva bakalaureusetöö juhendajat professor Anti Selartit kompetentsete nõuannete eest, nii sisus kui vormis. Arheoloog Villu Kadakat, kes lahkesti oli nõus abistama autorit väärtuslike materjalidega, kunstiajaloolast Ants Heina, kellega kirjavahetus tekitas siinkirjutajas mitme mõisamaja uurimise vastu erilist huvi. Eriline ja siiras tänu kuulub autori perekonnale mõistva suhtumise ja abi eest.

1.2 Ülevaade senisest uurimustööst ja allikmaterjalist

Seoses asjaoluga, et käesoleva uurimuse ülesanne on eelkõige mõisahoonete võimaliku keskaegse ehitus- ja arhitektuuriloolise teabe kogumine ja koondamine, siis antud peatükis esiletoodud autorid ja allikad on sellest lähtuvalt ka järgnevalt üles tähendatud. Paraku tuleb tunnistada, et varasema perioodi allikate osas (14. - 17. sajand) materjali, millele kindlalt ja ühemõtteliselt toetuda ei ole just üleliia. Orduteenistuja Bartholomäus Hoeneker poolt meie päevini 16. sajandi ümberjutustuse kujul säilinud nn. Liivimaa noorem riimkroonika kirjeldab Jüriöö sündmusi, tuues esile ülestõusnute poolt ka mõisate ja seal asunud sakslaste tapmist, kuid siiski on puudu see osa, mis varasemate mõisamajade väljanägemist kirjeldaks. 1556. aastal Liivimaale jõudnud ning samal aastal juba Järva foogti Berent van Schmerteni sekretäriks saanud Johann Renner on oma kroonikas⁷ Liivi sõjasündmustega seoses küll nimeliselt mõisaid ja konkreetseid isikuid maininud, kuid need teated on siiski kaudsed. Sama kordub ka Balthasar Russowi puhul, temagi piirdub kroonikule omaselt ajaloosündmuste ülesmärkimisega. Ettevaatlikult tuleb suhtuda ka 17. sajandi krooniku Jürgen Helmsi fantaasiaküllasesse kroonikasse, milles leiduvad joonistused mõjuvad ebarealistlike ja võltsidena. Kroonik on toetunud omakorda mitmete autorite töödel, produtseerides seega tõestamatuina tunduvaid ja vastukäivaid teateid⁸. Viimastest on

⁷Johann Renner. Liivimaa ajalugu. 1556-1561. Olion. Tallinn 1995

⁸Jürgen Helms. Livländische Chronik.. Chronik. Livländsk krönika. Avskrift av original från 1628-1643. Linköping. 1922

[<http://www.linkoping.se>] 24.02.2014, täisviide vt. Kasutatud kirjandus ja allikad: Internetiviited

nähtavasti saanud innustust ka baltisaksa autorid kroonikakirjutaja Johann Gottfried Arndt (1713 - 1777) ja laiemalt metsandusteadlasena tuntud Andreas von Löwis of Menar (1778 - 1839), kes nn. „aadlile kuuluvaid linnuseid” omal moel katalogiseeris.⁹ Paraku ei saa mõlema autori poolt kirjapandud infot absoluutse tõena võtta, just veenva allikmaterjali puudumise tõttu. Kirjeldatud asjaolude tõttu on kuhjaga põhjust nende väiteid kindustatud mõisamajade osas kontrollida.

Valgustussajandi ideedest mõjutatutena vajaksid mainimist Eesti ja Liivimaa ajaloolise pärandi vastu märkimisväärset huvi ja austust ülesnäidanud baltisaksa autorid August Wilhelm Hupel (1737 - 1819), Johann Cristoph Brotze (1742 - 1823) ja Eduard Philipp Körber (1770 - 1850). Esimene neist kolmest oli Põltsamaa pastor, radikaalsete vaadetega kirjamees looduse- ja põllumajanduse huviline kogus tuntust ka tõlkijana.¹⁰ Mingil määral on huvipakkuv tema „Topographische Nachrichten von Liv- und Ehstland”, kus ta toob kihelkondade kaupa välja mõisahooned koos omanike ja maaga, mainides küll mõnel juhul ka põgusalt mõisa asutamise kohta, kuid midagi uut olemasolevale teabele see teos juurde ei lisa. Selles osas on mainimist väärt J.C.Brotze ja tema kaastöölise ja sõbra E.P. Körberi tööd, eelkõige nende kunstiliselt laitmatud joonistused, nii on nad linna- ja maakeskkonna kujutamisel peatunud näiteks Kiltsi mõisamaja juures, kus autorid on lisanud joonistuse varemeis Kiltsi mõisamajast.¹¹ Autor on kirjutanud piltide juurde seletusena: „...Selle oli ehitatud 1293. aastal ordumeister Bolto von Hohenbach ning rentinud Gilsenile, kelle järgi kutsutakse mõisat praegu eesti keeli *Kiltsi mõis*.¹² Olgu siinkohal lisatud, et ordumeistri kohapeal autor eksib, õige oleks siinkohal Halt (1290 - 1293)¹³. Mis puutub asutamise aastasse, siis on autor ilmselt toetunud Johann Gottfried Arndti andmetele, milles aga viidete päritolu tuvastada on keeruline.¹⁴ Seetõttu pole alust mõisamaja nii varase perioodiga (13. saj.) seostada, otseseid tõendeid seal mõisast küll ei ole. Arheoloogiliste kaevamiste käigus on

9 Uno Hermann. Ajalooline uurimus ENSV territooriumil paiknevate oletatavate vasallilinnuste ja kindlustatud mõisamajade kohta. III köide. Lk 118 Tallinn 1974

¹⁰ http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=1&do=autor_yldandmed&aid=43 24.02.2014

Brotze ja Körberi kohta vt.: http://tartu.ester.ee/record=b1831549~S1*est

¹¹ Siinjuures tuleks joonistust Kiltsi varemeis mõisast pidada Brotze enda loominguks, tundub, et Körberi ajal pidi Kiltsi juba olema taas ülesehitatud. Ilmselt kujutab joonistuse autor, kas Põhjasõja järgset või veel varasemat aega. Körberi autorlus on tema nooruse tõttu küsitav. Autori märkus.

¹² Johann Christoph Brotze. *Estonica*. Koostanud Ants Hein, Ivar Leimus Raimo Pullat ja Ants Viires. Estopol OÜ 2006. Lk 414.

¹³ Samas, Ants Heina märkus, lk. 414.

¹⁴ Johann Gottfried Arndt. *Der Liefpländischen Chronik II*. Halle 1753. Lk 338

saanud mõisa loodenurgast küll üks servakild 13. sajandi keraamikat, kuid see näitab küll vaid põlise asustuse olemasolu tulevase mõisamaja ümbruses, samas on leid pärit mitmeid kordi segipööratud pinnasekihtidest¹⁵. Raamatus on autor joonistanud üles mitmed linnusevaremed, mis on omaette väärtusega, ajastu raames nad justkui dokumenteerivad hetkeolukorra, näitena võiks siinkohal olla Kiiu torni või Porkuni piiskopilossi väravatorni kujutised. Kahtlemata tänuväärne on näiteks Edise vasalllinnuse varemete kujutamine, tänapäeval on see maastikul praktiliselt hoomamatu.

19. sajandit võib kahtlemata pidada süstemaatilise ja samas väga viljaka keskaegse kindlusarhitektuuri uurimisperioodi alguseks. Nii saame rääkida lausa uuest koolkonnast. Eeskätt (balti)sakslastest koosnevatest autoritest võiks mainida Johann Wilhelm Carl Neumanni (1849 - 1919). Tegu oli praktiliselt iseõppijast arhitekti, kunstiajaloolase, ühiskonnategelasega, mehega, kellele Peterburi kunstiakadeemias diplomit ei antud, põhjuseks vene keele mittevaldamine. Sellel vaatamata määrati ta Daugavpils linnaarhitektiks. Uurijana kogus tuntust Liivimaa ning ka Eesti keskaegse ehituspärandi uurijana- mõne näitena uurimused Narva linnast, Paide linnusest, samuti Saaremaa kirikute kunstiväärtustest, puunikerdusest Tallinna Raekoja ja Pühavaimu kirikus. Seotud ka Pirita kloostri, Rakvere linnuse ja ka Mustpeade maja projekteerimistöödel. Muuhulgas lugenud 1889 - 1901 Riia Polütehnikumis kunstiajaloo dotsendina arhitektidele muinsuskaitse algtödesid.¹⁶ W. Neumanni tähtsus ei piirdu vaid kohaliku kindlusarhitektuuri uurijana, tema tegevus muinsuskaitse ning restaureerimise alal tuleks sama kõrgelt hinnata. Sisuliselt toetub hilisem kunstiajaloo koolkond suuresti nii Eestis kui Lätis Neumanni elutööle.¹⁷

Järgnevalt on põhjust peatuda baltisaksa põlisest perekonnast pärineval Karl v. Löwis of Menari (1855 - 1930) elutööl. Tema uurimistöö „Burgerlexikon für Alt-livland” võtab kokku Eesti – ja Liivimaa keskaegse kindlusarhitektuuri tervikuna, kasutades alusena teistehulgas

¹⁵ T.Jonuks. Preliminary investigations., 2002, lk 144-151

¹⁶ Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon.(EKABL). Tallinn. 1996 Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 342.

¹⁷Vt ka <http://www.sirp.ee/archive/1999/08.10.99/Kunst/kunst1-1.h>

¹⁸Kalvi Aluve. Eesti keskaegsed linnused. Tallinn „Valgus” 1993. Lk 3.

J.C. Brotze, Ed. Ph. Körberi ning samuti Rootsi Kuninglikust Sõjaarhiivist fortifikatsioonihvitser leitnant Samuel Waxelbergi poolt kasutatud 17. sajandi kaarte.¹⁸

19.sajandil tegevust alustanud autoritega on siiski põhjust rääkida ka nõ. kohaliku eesti päritolu meestest, pastor ja rahvaluulekoguja Mattias Johann Eisen (1857-1934) ja eesti esimeseks arheoloogiks tituleeritud Jaan Jung. Esimese puhul oli tegemist rahvusliku meelsusega koduloo- ja rahvajuttude kogujast pastoriga, aastast 1932 Tartu Ülikooli audoktoriga. Rahvajuttude talletajana tasub Eiseni poolt kogutule siiski tähelepanu pöörata, pealtnäha muinasjutuliste teadete taustal leidub neis tihti märgilisi tähendusega fakte. Nii on tema poolt kogutud rahvalike juttude puhul Kabala, Kuusiku ja Raikküla mõisate kohta ühisnimetajaks „mungad” või „klooster”¹⁹. Antud juhul ei ole kindlasti põhjust uskuda lugusid kloostritest ja maaalustest käikudest, pigem saab siinkohal aimata eelmainitud mõisamajade põlist võimalik, et ka keskaega küündivat ehitusosa. Koolmeister, kirjamees, ajaloolane Jaan Jung (1835 - 1900) on sidudes rahvaluulelisi ja pärimuslikke andmeid ürikuteadetega, välja andnud oma aja kohta siiski tähelepanuväärsed teosed „Muinasaja teadus Eestlaste maal. I ja II köide”. Nendes teeb autor ülevaate Liivimaa, Pärnu ja Viljandimaa muististest.²⁰ Tema järgnevast teosest „Muinasaja teadus eestlaste maalt III: kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt”²¹ võib leida käesolevas uurimuses kajastatud Kabala, Kuusiku ja Raikküla mõisamajade põlise ajaloo kohta mõningaid teateid.

20. sajandi kontekstis ei saa mainimata jätta Tartu ülikooli juures 1919. aastalt tööd alustanud rootslase Tor Helge Kjellini (1885 - 1984) nime. 1922. aastal sai temast kunstiajaloo õppetooli asutaja ja ka esimene professor. Uurinud Eesti keskaegset kirikuarhitektuuri ning juhtinud muuhulgas Karja ja Ridala kirikute restaureerimist, kuid juba 1923. aastal lahkus ta majanduslikel põhjustel Eestist.²² Järgmine kunstiajaloo professor oli Sten Ingvar Karling (1906 - 1987), tegemist samuti rootslasega, aastatel 1933 - 40 Tartu Ülikooli kunstiajaloo professor. Tema uurimistematikasse kuulusid nii Tallinna kui ka Narva keskaegne

¹⁹ Mattias Johann Eisen. Kodumaa ajaloolised ja rahvaluulelised kloostrid. Perioodiline väljaanne „Eesti Kirjandus”, 1925, lk 12.

²⁰ Jaan Jung. Muinasaja teadus Eestlaste maal. I(II) osa : kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast. [Tallinn](#): Artsturm, 2000.

²¹ Jung...III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tartu 1910. Vt. ka <http://digar.nlib.ee/digar/show.action?id=101618> 25.02.2014

²² Vt näit. <http://ojs.utlib.ee/index.php/TYAK/article/view/720/706> 25.02.2014 samuti EKABL, lk 190.

ehituspärand, niisamuti ka vanema puu- ja kiviskulptuur Eestis²³. Tema õpilaste hulgas omakorda on sellised eesti keskaegse ehituspärandi korüfeed nagu Armin (Neumann) Tuulse (1907 - 1977) Villem (Wilhelm) Raam (1910 - 1996) ja Helmi Üprus (1911 - 1978). Siit alates saab kahtlemata rääkida eesti uuest kunstiajaloo koolkonnast.

Esmajoones tuleks lähemalt peatuda Eesti ja Liivimaa keskaegse ehituskunsti uurimise Armin Tuulsel. Saanud Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonda sisse küll 1927, sai ta õpinguid realselt alustada majanduslikel põhjustel alles 1929. aastal. 1935. aastal kaitses magistratöö teemaks oli: „Eesti lossid. Kronoloogia ja plaanitööbid.”²⁴ 1942. aastal kaitses Tuulse ka eelneva teema kokkuvõttena doktoritöö „Die Burgen in Estland und Lettland”²⁵. Samal aastal asub Tuulse tööle Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppejõuna (professor 1942-1944). Sisuliselt on Tuulse puhul olulisim kohaliku kindlusarhitektuuri alal siiani respektitud süsteemi loomine. Emigreerunud 1944. aastal sõjakeerises Rootsi, jätkab ta sama viljakat tegevust ka paguluses.²⁶

Tuulsega kaasaegne on Eesti tuntuim kunstiajaloo uurija, keskaegse ehituspärandi tõlgendaja ja kaitsja Villem Raam. Astunud 1932 Tartu Ülikooli Filosoofia teaduskonda ja valinud peaaimeks kunstiajaloo oli tema õpetajaks S. Karling. Saanud 1938. a. Tartu Ülikoolis kirjutatud töö „Keskaegne ehituskunst Eestis ja tsistertslaste mungaordu” eest kõrgeima auhinna. Õppepraktikate kaudu täiendanud end 1936 Soomes, 1938 Rootsis ning riigi stipendiaadina 1940. aastal Itaalias. Jõudis enne 1940. a. riigipööret olla ka RKM direktor, kuid arreteeriti 1941. aasta juunis olles järgnevalt sunnitud 15 aastat Siberi vangilaagris veetma. Vabanedes 1956. aastal alustas uue hooga, peaaimeks Eestis keskaegse ehituskunsti uurimisega. Olgu siinkohal mainitud tema tööd Padise kloostri, Saaremaa ja Järvamaa kirikute, Pirita kloostri, samuti arvukate vasalllinnuste Järve, Purtse, Vao ja Kiiu tornlinnuste juures.²⁷ V. Raam on analüüsinud ka Tallinna keskaegsete linnamajade arhitektuurilisi detaile ning ka sakraalehitiste ühisjooni Põhja- ja Kesk-Euroopa vastavate analoogidega. Loonud tervikteooria siinsest omalaadsest, kuid siiski naaberalade analoogidega ühisjooni omavast kirikuarhitektuurist, rõhutas Raam alati kohapeal tekkinud koolkonna osa. Villem Raami

²³ Sten Karling. *Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland*. ÕES-i toim., XXXIV, Dorpat 1943.

²⁴ Käsikiri Tartu Ülikooli rmk.-s. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=4002>

²⁵ Armin Tuulse. *Die Burgen in Estland und Lettland* ÕES-i toim. XXXIII Tartu 1942

²⁶ EKABL, lk 544.

²⁷ Samas, lk 415.

koolkonda kuulub mitmeid tema õpilasi, kes samuti vähemal või rohkemal määral on tegevad kunsti ja arhitektuuri valdkonnas, nimetada võib põhiliselt Eesti mõisaarhitektuuri alal tegutsevat Ants Heina, Eesti kirikute restaureerijat professor Juhan Kilumetsa, Kaur Altoad kunstiajaloolast-restauraatorit Tõnu Parmaksoni, Kersti Markust või muinsuskaitsetegelast Boris Duboviku ja arheoloog Jaan Tamme.²⁸

Sõjajärgseil aastail tegevust alustanud koolkond on tihedalt seotud 1950. aastal loodud Teadusliku Restaureerimise Töökojaga (1957. a-st Vabariiklik Restaureerimisvalitsus, 1978. vastavalt Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut²⁹). Asutus koondas aastakümnete jooksul ENSV terve rea arhitekte, ehitus- ja kunstiajaloolasi ning restauraatoreid. Siinkohal võiks nimetada Kalvi Aluved, Aarne Kanni, Fredy Tompsi, Teddy Böckleri, samuti kunstiajaloolast Juhan Maistet. Olulise teatmeteosena võtab linnuste uurimise kokku K.Aluve „Eesti keskaegsed linnused”, mis ühtviisi koondab ja tüpologiseerib Balti ning Kesk- ja Ida-Euroopa keskaegse kindlusarhitektuuri.³⁰ Eelpool vaid põgusalt nimetatud geodeedi ja harrastusuurija Uno Hermanni puhul oli tegemist innuka kindlustatud mõisamajade ja vasalllinnuste uurijaga ning kaardistajaga, tema ülevaade Eesti vasallilinnustest koos enamjaolt läinud sajandi 60. - 70. pärineva fotomaterjaliga on arvestatav lähtematerjal ka tänasel päeval³¹. Uno Hermanni töö oletatavate kindlustatud mõisamajade käsitlemisel on kindlasti tänuväärne koondmaterjal, siiski võib mõnevõrra häirida autori liigne neutraalsus.

Mõisate teematika on olnud läbi aegade huviobjektiks ka paljudele ajaloolastele, Herbert Ligi on käsitlenud peaaesjalikult mõisat kui majandusüksust, oma teostes on ta uurinud allikatele tuginedes mõisate majanduslikku poolt, analüüsides nii talupoegade koormisi, kui ka maakasutust³². Oluline koondmaterjal on Sulev Vahtre algatatud „Eesti ala mõisate nimestik”

²⁸ Samas

²⁹ Aluve, lk 3-4.

³⁰ Samas

³¹ Hermann.. Ajalooline uurimus ENSV territooriumil paiknevate oletatavate vasallilinnuste ja kindlustatud mõisamajade kohta. I, II ja III köide. Tallinn 1974 Käsikirjad Muinsuskaitseametis Arhiivis. P-1955, P-1956, P-1957

³² H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.1961.Vt ka H.Ligi Talupoegade koormised Eestis 13.-19. sajandi alguseni. Eesti Raamat 1968.

ning Vello Naaberi jätkatud lisaks hiljem Tiit Rosenbergi poolt täiendatud „Eestimaa mõisate ajalooline ülevaade”³³

Eestimaa mõisate ajaloo käsitlemise tänapäeva uurijatest on teiste hulgas silmapaistval kohal kindlasti Ants Hein (1952) ja Juhan Maiste. Esimese puhul on tegu Tartu Ülikoolis ajaloo õpinguid alustanud ja Moskva Üleliidulises Arhitektuuri Teooria ja Ajaloo Instituudis kunstiteaduste kandidaat väitekirja kaitsnud autoriga, kelle põhiliseks huvisuunaks Eesti mõisate eri ajastute arhitektuur ja selle muutumine ajas. Läbi aastakümnete on tema sulest ilmunud terve hulk sisukaid mõisaraamatuid, lisaks teisisgi teaduslikke publikatsioone³⁴.

Juhan Maiste (1952) – Tartu Ülikooli kunstiajaloo professor, samuti kunstiteadlane, kelle puhul on teadlasenatuur huvitavas seoses kunstniku omaga, tema poeetilised kirjandusliku fantaasiaga vürtsitatud rännakud mõisamaastikul on jäädvustatud mitmes mõisaid tutvustavas teoses.³⁵

Keila kindlustatud mõisamaja arheoloogiliste kaevamistega oli alates selle avastamisest 1976. aastal seotud arheoloog Mati Mandel.³⁶ Keilas on tegemist ümartorni ja sellega liituva ruudukujulise kavatisega, kaevamistel selgusid eri perioodide ehitusjärgud. Mõisa on mainitud 1433. aastal seoses Arnd Kalle nimelise isikuga.³⁷

Tänase päeva teema uurijatest on väljapaistev arheoloog Villu Kadakas (1972), põhiliseks huviks tema puhul on keskaegne kindlusarhitektuur, samuti mõisate ja sakraalehitiste ehitusarheoloogia.

Läti ja Liivi alade mõisate teemat on põgusalt käsitlenud Indrikis Šterns (1918 - 2005), kes oma teadlase karjääri alustas ning teadliku elu Ameerika Ühendriikides veetis. Olgu siinkohal tsitaat tema teosest³⁸ „...võib ainult eeldada, et 13. sajandil peapiiskopil oma lauamõisa ega maid, mida ta ise oleks majandanud, polnud ning tema sisetulekud moodustasid kohalike andamid ehk kümnis ehk härrasosa kogu peapiiskopkonnast, ja selle kogumine oli foogtide

³³ Eesti ala mõisate nimestik". Toimetaja (koostaja: Vello Naaber). Tallinn: Eesti Raamat, 1981. Samuti ka Rosenberg, T. (1994). Eesti mõisate ajalooline ülevaade. Oja, T. (Toim.). Eesti mõisad (7 - 55). Tallinn: Olion

³⁴ <https://www.etis.ee/portaal/isikuCV.aspx?PersonVID=36901&lang=> 12.03.2014.

³⁵ Juhan Maiste. Ajan sydämessä. Matka Tallinnasta Tarttoon. Helsinki 1993. Vt. ka Eestimaa mõisad. Tallinn 1996. Lisaks isikuandmeid EKABL 1996.

³⁶ Mati Mandel. Aruanne Keila väikelinnuse arheoloogilistest kaevamistest. 1977.a. Tallinn. Käsikiri MKA Arhiivis P-3687.

³⁷ Paul Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen Reval 1933. Lk 422

³⁸ Indriks Šterns. Latvijas vesture: 1180-1290, krustakari. Latvijas vēstures institūta apgāds. Rīga 2002. Lk 400

ülesanne.“ (tõlge eesti keelde Daina Jüristolt). Selles valguses ei saa mõisate olemuse kohta 13. sajandil Läti aladel eriti midagi uut teada.

1.3 Mõistete selgitusi

Jälgides erinevate autorite käsitlustes mõistete keelelist loogikat on hakanud silma, et suhteliselt vabalt on kasutatud erineva sisuga mõisteid, eelistades kord üht kord teist, ilmselt püüdes vältida sarnase sõna järjestikust kasutamist. Seetõttu on igati mõistlik luua valitsevas segaduses loogikat. Alustuseks oleks vajalik vaadelda sõna mõis etümoloogiat, selles valdkonnas on tänaseni arvestatav teeneka keechemehe Paul Ariste (1905 - 1990) uurimus sõna *mõis* põlise tähenduse kohta³⁹. Ariste meelest on *mõisa* sõna algselt märkinud *moo*, mis algselt tähendas põllumaad, kus ei niidetud vaid eeskätt kitkuti sellel kultiveeritavat kõrsvilja, sellele lisanduv liide *isa* andis kokku *mõisa*. Samas viitab ta tarastatud alale, külasarasest eemal asuvale jõukamale talule. Nii teame ka soome analoogia põhjal — sealse *moisio* all on ikka mõistetud põlise asustusega talu, kohanimena on ta levinud eelkõige seal. Vene keele vastava analoogi *мыса* kasutamine on tihti seotud püüdega kirjeldada just nimelt geograafiliselt Eesti- või Liivimaa alalt pärinevat mõisamajandit või hoonestust. Sama tähenduslik on ka läti ja ka liivi *muiža*⁴¹, mõnel juhul viitab sõna kasutamine ka *ilus talu* või *vallamaja*⁴⁰.

Milline aga peaks olema mõistete: *mõis*, *mõisamaja*, *kindlustatud mõisa(maja)*, *vasallilinnus* (ka *läänilinnus*), *linnus*, (ka *väikelinnus*), *loss* (sks. *Schloss*) korrektne kasutamine eesti keelses teaduskirjanduses. *Mõis* — tuntuim ja arusaadavaim mõiste laiale lugejaskonnale, selle all näeme üksust, kui majanduslikku tervikut, hoonestust (sh. peahoone kõrvalhoonetega) teatud maa-ala, hilisemal ajal ka parki, kuid miks mitte ka *mõisa* kui külakeskkonna sotsiaalmajandusliku hierarhia keset. Kui *mõisa* all mõistame tervikut, siis *mõisamaja* puhul tähendus pisut teravdub, ei saa ehk välistada ka mõningat kirjanduslikku kaasmõju⁴¹. Tähelepanu tuleb kindlasti pöörata mõiste *kindlustatud mõisamaja* kasutamisele. Tundub üsna tavaline tänases erialases kirjanduses äsjamainitud mõistet kohata, seda üsna sageli just kõikvõimaliku keskaegse taustaga mõisahoonete lühikirjeldustes. Lähemalt vaadates peatuks korraks kaitseelementidel, mis Kalvi Aluve poolt väljatooduna peaks

³⁹ Paul Ariste. *Moo ja mõis*. – Emakeele Seltsi Aastaraamat II. 1965. Tallinn, lk. 105–111

⁴⁰ Samas, lk 108-109.

⁴¹ Eelkõige oli *mõisamaja* ja/või *loss* meelismõistena kasutusel Ed. Bornhöhel, rahvusromantilises jutustuses „Tasuja”

baseeruma järgnevatel kriteeriumitel. Need on: sissepääsu puudumine allkorrusel, paksud müürid, tornehitised, ringmüür, laskeavad, kaitsekäigud, vallikraavid, eelkindlustused, riivpalgiga suletavad väravad, akendeta allkorrus või(pilutaoliste avadega aknad) pimedad kitsad müüritrepid.

Seevastu elamiseks vajalike komponentidena toob Aluve esile kaminaid, avaramaid ruume, suuremaid aknaid põhikorrusel, prill-laudadega danskereid, laiu mugavaid müüritrepe jm. Selline jaotus on olemuselt loogiline, teisalt aga on Eesti puhul vaja arvestada siiski asjaoluga, et nõ. puhtaid tüüpe esineb haruharva. Vasallilinnuse all saame otsesemalt lähtuda nimest endast, selle rajajaks oli maaisandalt volitused saanud vasall-läänimees, kes ka oma kaaskonna või perega hoonet tarvitas. Teatud reservatsioonidega võiks kindlustatud mõisamaja samastada vassallilinnusega, ometi arvestades, et mitte kõikide vasalllinnuste kohale ei rajatud hiljem mõisamajandit (või peahoonet), osal juhtudel rajati peale keskaegse ehitise varemesse jäämist uus hoone selle lähistusse (vt. näit. Kuusiku mõisa „Munga ait”) tihti kasutades ära selle kvaliteetset ja täiesti kasutuskõlblikku ehitusmaterjali (näit. Raikkülas). Varasemad uurijad nagu Karl von Löwis of Menar ja ka Armin Tuulse on oma töödes tarvitanud sõna *loss*, mis tänapäevases tähenduses viib mõtted millelegi mastaapsemale või pidulikumale, kui mõis seda võiks olemuslikult esindada.⁴² Kindlasti on mõistete ja väljendite kasutamine tihedalt läbipõimunud rahvatraditsiooniga või tavaga teatud kohti teatud kindla mõistega tähistada. Kohati võib selles plaanis täheldada lausa väljakujunenud olukorda, näiteks oleme harjunud *Põltsamaa loss*, samas vaevumata sügavamalt analüüsima, miks seostame eelnimetatud just sõnaga *loss* . Seega on tegu laialivalguva mõistega, millel puudub igasugune sisuline erinevus teistega. Vaadeldes korra ligemalt Angerja kindlustatud mõisamaja (linnuse) juhtumit, teda on ülesjoonistanud Karl von Löwis of Menar, samuti ka Armin Tuulse, mille puhul on ta märkinud oma doktoritöös: „Angern in Harrien Kirschpiel Hagers soll eine dreistöckige Ruine aus Fliesenmauern haben, mit Portal, Fenstern, Mauertreppe und Kellergewölben.”⁴³ Keskaegsete linnuste uurija Kalvi Aluve peab Angerja läänilinnust lausa tüüpiliseks kindlustatud mõisamaja esindajaks Eestis⁴⁴ . Linnus on piklik kahe ruumiga kiviehitis, mis on tänasel päeval jäänud väga armetusse seisu,

⁴² Karl von Löwis of Menar. *Estlands burgen*, Reval 1932; vt. vrd. ka A.Tuulse magistritöö Eesti lossid. *Kronoloogia ja plaanitüübid* Tartu 1935.

⁴³ Tuulse. *Die Burgen...* 1942, lk 121-122. Vt. ka K.v. Löwis of Menar. *Burgerlexikon für Alt Livland* 1922

⁴⁴ Aluve; lk 58 (ill. 166-168)

kogu hoone ümber ja ka sees vohab kõrge ja tihe võsa ning kohati on müürid varisemisohtlikud (joon. 7 - 8). Aluve väitel on hoonel rida spetsiifilisi eluhoonele viitavaid tunnuseid; lai ühe meetri laiune müüritrepp, kõrged avarad aknad peakorruksel, sissepääsu võimalus maapinnaga ühel tasapinnal ja veel teisigi detaile. Ometi on linnusel arvatavasti eksisteerinud ka ringmüür (tänapäevaks hävinud) või ka avar puidust majandushoov.⁴⁵

Eelpool öeldu jätkuks võiks ridade autori soovitusena võtta edaspidi kasutusele keeleliselt kohmaka keskaegse *kindlustatud mõisamaja* asemel kasutusse sõna *majalinnus*. Sellega sobiks märkida erialalises tekstis tüüpilist n. 50/50 jaotusega osalise kindlustatuse ja ülejäänus elufunktsioonidele loodud 15. - 16. sajandi mõisamaju, näiteks Järvet, Kiltsit (Väike-Maarja khk), Kiltsit⁴⁶ (Läänemaa Paralepa) Maidlat, Kabalat, Kuusikut, võimalik et ka Türi-Allikut, Kastit, Lümandut, Angerjat ja Kõue-Triigit.

⁴⁵ Samas, lk 58.

⁴⁶ Vt. ka Kalvi Aluve. Valgevälja (Kiltsi) kindluselamu. Lk 20-29. Kunstiteaduslikke uurimusi. Eesti Kunstiteadlaste Ühing Tallinn. Teaduste Akadeemia Kirjastus 1998.

2. Mõisate rajamine Põhja – Eestis kirjalike allikate järgi

Kui palju teame aga üleüldse Eesti- ja Liivimaale 13. sajandi I poolel vasallide poolt rajatud hoonete ja rajatiste kohta. Me ei tea palju nende esmaste hoonete kohta, mis maale rajati. Kas kasutati põlisarahva poolt tuttavat materjali — palki ka esimeste maale ehitatud vasallilinnuste rajamisel? Tundub usutav, kuid keskaega tagasiulatuvalt on mõisate kontekstis täna üsna riskantne vedada kindlaid seoseid mingi konkreetse puithoonetüübi esinemisest (seda nii puidu halva säilimise tõttu üldisemalt, kui ka tules hävimise tõttu).⁴⁷ Siinmail uus ehitusvõte lubimõrdi kasutamine kivide sidumisel müüritises võeti kasutusele arvatavalt suhteliselt vara vähemalt 13. sajandi II poolel.⁴⁸ Üksikud teated ürikuis on mõisaid ja nende omanikena vasalle küll lausa nimeliselt märkinud, kuid konkreetseid tähelepanekuid rajatud hoonestuse osas on õige napid. Ometi võime lugeda juba 1228. ja 1238. aastal ürikuis plaanidest Saare-Lääne piiskopkonnas mõisaid rajada. Need on ka esimesed sisulised teated üldse mõisate kohta väljaspool Harju-Viru.⁴⁹ Varaseim ja seetõttu unikaalne allikas on Põhja - Eesti varasema asustuse uurimise seisukohalt ning aastast 1929 Taani Riigiarhiivis säilitatav Taani Hindamisraamat –Liber Census Daniae ehk varasemalt ka „Codex exHolmiensis” A 41. Eriti huvipakkuv on sellejuures nn. Eestimaa nimistu osa, kus on loetletus Harju-Viru külade nimistu ühes adramaade suuruse külas ning samas ka omanikke. Üriku täpne autor on teadmata, on pakutud käekirja sarnasuse alusel kas üht või ka mitut autorit.⁵⁰ Taani päritolu Paul Johansen (1901 - 1965) on pakkunud koguni nelja erinevat autorit⁵¹.

Ajaloolane professor Sulev Vahtre (1926 - 2007) toob muuhulgas ka eelnimetatud autorile tuginedes välja Harju-Viru alal üle 40 mõisa.⁵² Siinkohal nimetatud olid enne 1343. aastat

⁴⁷ Eestis on linnadest kui ka maalt mitmeidki puit(palk)hoonete jäänuseid väljakaevatud, kuid mõisate kontekstis on antud teema uurimine üsna puudulik. Puithoonete kohta vt. lisaks Anton Pärn. Külaehitiste jäljed Haapsalu varases linnaehituses. Muinasaja teadus, lk. 269-289. 2004. Eesti Teaduste Akadeemia kirjastus

⁴⁸ Juhan Maiste. Eestimaa mõisad. Tallinn 1996, lk 18

⁴⁹ Sulev Vahtre. Eesti talurahvasõja (Jüriöö ülestõusu) lähtekohast. ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. V Köide. 1/1956, lk 68-69

⁵⁰ Tiina Kala. Liber Census Daniae” ja/või “Codex ex-Holmiensis”. Tuna 1/2005. Lk 22-31

⁵¹ Paul Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen Reval 1933. Lk 153

ürikuis nimetatud. Näiteks toob autor välja Vvaskael /Vaskjala, Jüri khk., Pugiotae/Puiatu, Jüri khk. ning Uvalkal/Valkla Kuusalu khk-s.. Eelmainitud mõisad on dateeritud aastaga 1241. Edasi nimetab ta Pyrgela/Perila, Harju-Jaani khk 1298, Tammes/Tamsi, Juuru khk., 1310, Naystenoya/Muuga, Jõelähtme khk.,1314, Uegheuuor/Kiviloo, Kose khk.1322, Feyena/Vääna, Keila khk.,1325,– Kaunizaar/Kaunissaare, Kose khk.,1326 Langedes– Lante Kadrina khk.,1336 ja Nova Curia ka Nienhave / Uuemõisa Kose khk., 1340.⁵³ Käesoleva töö raames on eelnimetatutest huvipakkuvad kindlasti Vääna, Kiviloo ning Kose-Uuemõisa mõisad. Nende juures saame lähemalt vaadelda ka võimalikke keskajast pärit hoonejäänuseid, ülejäänute juures ei ole paraku enam tänapäeval võimalik mingit keskaegset ehitusosa leida. Oletatavalt said mõned neist 1343. aasta talurahva ülestõusu päevil sedavõrd kannatada, et neid mõisatena ei taastatudki võidi viia teise kohta üle. Nii on Muuga/Naystenoya mõisa Taani Hindamisraamatus küll 1314. a. mainitud, kuid aastast 1389 pärineb teade selle asemele Maardu/Maarthe mõisa rajamisest.⁵⁴ Perila seisab tänasel päeval varemeis, kuid teateid on mõisa kohta 1298. aastast, keskajal oli ta Tallinna Mihkli kloostri alluvuses majandusmõisana. Mõisahooned asusid algselt arvatavasti veski juures. Keskaegne hoonestus hävis ilmselt Liivi sõjas, kuid Rootsi ajal 1643.aastal rajati see uuele asukohale umbes kolm kilomeetrit eemale.⁵⁵

Vääna mõisa uurimisel on eri autorite seisukohad lahkuminevad, nii on Andreas von Löwis of Menar nimetanud Väänat oma aadlile kuuluvate linnuste nimekirjas numbri all 29.⁵⁶ Hilisem baltisaksa taustaga autor Karl von Löwis of Menar lükkab eelneva jutu ümber, väites, et Vääna mõisapargis asuvad hoonejäänused on hilisema 18. - 19. saj. nn. „varemetekultuse” perioodil kunstlikult loodud ning seal keskaegne algipära sootuks puudub.⁵⁷ Geodeet ja kindlustatud mõisamajade uurija Uno Hermann (1922 - 2005) on pidanud Vääna varemeid siiski keskaega kuuluvaiks, kirjeldades laskeavana kvalifitseeruvaid väljapoole koonduvaid laskeavasid ja pakse kiviseinu. Ilmselt on eelnev autor toetunud Vääna osas kunstiteadlase

⁵³ Samas, lk.68, vrd. vaata lisaks Paul Johansen. Kaugete aegade sära. Eesti asustusuurimise ülesandeist, lk 13-23. Koostaja Jüri Kivimäe.2006 Tartu. Ilmamaa.

⁵⁴ Samas (Vahtre), lk.69

⁵⁵ <http://www.mois.ee/harju/perila.shtml>, 12.04.2014. Vt ka Eesti mõisad. Eesti Ajalooarhiiv.. Tallinn, Olion 1994, lk 57.

⁵⁶ Andreas von Löwis of Menar. Mittheilungen aus der livländische Geschichte Liv-,Ehst und Kurlands. Riga und Leipzig 1840, lk 309.

⁵⁷ Karl von Löwis of Menar. Estlands burgen, Reval 1932. Lk 140; vt. ka sama autori Burgerlexikon für Alt-Livland. Riga 1922.Lk 56

Villem Raami arvamusele kes pidas Vääna teatud ehitusosi keskaega kuuluvaiks⁵⁸. Küllastasin 2014. aasta jaanuaris ka isiklikult Vääna mõisapargi varemeid, siinkohal tundub tõepoolest, et mainitud autoreil on kõigil mõningal määral õigus. Täna sel päeval Vääna mõisahäärberi poole jäävat ehitist (joon. 1) on kindlasti uusajal (nn. 18. - 19. saj. moesuund nn. „varemetekultus”) ehituslikult kohendatud, lisandina tundub ka gootiliku kaarega portaal sellel hoonel. Teine ehtis on oma olemuselt arhailisem, sisaldades ka paari laskeava, nende hulgas üks nn. „lukuaugu” kujuga ava, seda tüüpi laskepilusid kohtab näiteks Haapsalu idapoolse eeslinnuse värava kohal olevatel piginukkidel. Siiani on vaadeldavad väikesed avad aknapõskedes, võimalik, et need on olnud algeliste tulirelvade, näiteks haakpüssi toestamiseks vajaliku palgi fikseerimisel aknaorvas (joon. 2 - 3). Teiseks võiks eeldada ruumi ruudukujulise põhiplaani järgi, et tegu võis olla tornilaadne ehituse allkorrusega. Ehitise täpsemasse ehituseaega võiks tuua selgust varemete lähema ümbruse pinnase arheoloogiline ülevaatus. Sulev Vahtre poolt 1956. aastal avaldatud tööst selgub, et valdav enamus 13. - 14. sajandil mainitud mõisatest koonduvad suhteliselt tihedalt Tallinna ümbrusse, see pidi olema põhjustatud Tallinnast kui Põhja-Eesti jaoks olulisest keskusest väljapoole st. sisemaale suunduvate-asuvate vasallide soovist mõisaid rajada. Virumaale jäävad Langedes/ Lante Kadrina kihelkonnast, Reyuenalle/ Revina, Jõhvi khk., lisaks veel Unas/ Kavastu, Haljala khk., samuti Wolghe/ Võle, Haljala khk., Ass(erie)/ Aseri, Viru-Nigula khk., ja Tatteri/ Tatruse, Haljala khk. Ning Wasschel/ Vasta, Viru-nigula khk.⁵⁹ Ei selgu päris täpselt, kui palju eelnimetatud mõisatest talurahvasõjas kannatada sai või millised täiesti hävitati, kuid Bartholomeos Hoeneke Liivimaa nooremas riimkroonikas on Johann Renneri refereeringus säilinud teade: „Talupojad põletasid seal maha kõik aadlike mõisad.”⁶⁰ Samuti pole säilinud ühtki teadet tolaeagsete mõisate ehitusliku laadi kohta. Teateid selle perioodi mõisate kohta teistest Eesti osadest on aga veelgi napisõnalisemad, Järvamaalt on 1282. aastal mainitud Albu (Alpie) mõisa. Selle mõisahoonest restaureerimise käigus 1995 avastati ruumide 201, 202 ja 203 all asuvates keldrites arhailisi massiivseid müüriosi, mis peaksid kuuluma selles kohas varem asunud kindlustatud mõisamajale, fikseeriti ka mingi põlengukiht ja keraamikat.⁶¹ Sulev Vahtre andmeil on teateid Lehtse mõisa kohta on aastast 1379, Tartu piiskopkonnast on

⁵⁸ Uno Hermann. Ajalooline uurimus ENSV territooriumil paiknevate oletatavate vasallilinnuste ja kindlustatud mõisamajade kohta. III köide. Tallinn 1974, lk 129.

⁵⁹ Vahtre. Eesti talurahvasõja... Lk 69-71.

⁶⁰ Bartholomeos Hoeneke. Liivimaa noorem riimkroonika (1315-1348). Koostanud Sulev Vahtre. Tallinn, 1960

⁶¹ AS Mõisaprojekt. Albu mõisakompleksi teostatavate uurimis-projekteerimistööde programm. Tallinn, 18.07.1995. lk 3 Käsikiri MKA arhiivis

Elistvere (Igavere) mõisa kohta andmeid 1355. aastast, samuti Sooru mõisa osas 1388. a-st. Mõningaid teateid on ka Saaremaalt, näiteks Koikla, Sääre, Kingli, Jürsi juures saab osalt rääkida ka eestlastest omanikest.⁶² 14. sajandil mainitud mõisamajadest võiks nimetada veel Kuimetsa (1345, Kuimetz) Mihkli nunnakloostri lauamõis, mis kindlustatud mõisana väljaehitatuna jäi Liivi sõja päevil venelaste hävitustöö tõttu sajandeiks varemeisse. Veel 1820-ndail võis seal näha ripptornikestega (danskrid) kolmekordset ehitist⁶³ (joon. 4). Tänapäeval võib Kuimetsas vaadelda arvatava linnuse alumist korrust, mis pinnasega kattunult ei erine tavalisest keldrist (joon. 5), tegemist on ühe umbes 6-7 m pikkuse ja 4,5 - 5 meetrit laia tünnevõlviga ruumiga. Võlvides on neli ehitusaegset vertikaalset ava läbimõõduga 15 x 20 cm, ilmselt on tegu mingite õhutusavadega.

Pöördudes korra tagasi eelpool mainitud kahe Harjumaa mõisa juurde, olgu esimesena neist nimetatud Kiviloo- Tallinna piiskopile kuulunud mõis, esmateated aastast 1322⁶⁴, mis rajatud oluliste teede ristumiskohale. Mõisa varaseima hoonestuse kohta andmed puuduvad, kuid on teada peale venelaste rünnakut 1558. aastal on mõis jäänud varemeisse.⁶⁵ Hilisemal ajal on varemete ligiduses mõisahoonestus taasrajatud, kuid tänapäeval võib näha Kiviloo keskaegse hoonestuse osa järjekindlat lagunemist.

Taani Hindamisraamatus 1340. aastal Nova Curia nime all nimetatud Kose –Uuemõisa (saksa keeles ka Neuenhof - Nienhave)⁶⁶ Kose kihelkonnas on õnneks säilinud tänase päevani. Hoone on sajandite jooksul läbinud mitmeid muudatusi juurde- ja ümberehituste näol, kuid samas on ka välisel vaatlusel hoolimata muudatustest võimalik hoomata massiivset paksude müüridega riskülikukujulist kavatist, kus ka siseruumides, eriti just soklikorruusel võimalik keskaegset ehitusosa selgelt uusaegsest eristada.⁶⁷ Kose-Uuemõisa kohta leiame kroonik Balthasar Russowi kroonikast read 1573. aasta jaanuaris Paidesse teel olnud ja Kose-Uuemõisa mõisa juurde laagrisse jäänud, seal aga purjutama kukkunud rootsi palgasõduritest, kes koos kohalike mõisameestega vene väesalga ootamatu rünnaku alla sattusid. Kroonik kirjutab:., Nüüd hakkasid nad seal jalamaid kuni keskööni purjutama ja priiskama ilma mingit valvet määramata. Kui nad nüüd kõik täis olid, heitsid nad osalt seespool ja osalt

⁶² Sulev Vahre. Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII ja XIV sajandil. Tartu 1966, lk 78-79

⁶³ Karl von Löwis of Menar. Burgenlexikon...lk 53.(Vt. Kuimetsa kohta tsitaati: Lisas Joonis 4. all)

⁶⁴ Eesti Ajalooarhiiv. Eesti mõisad, lk 57.

⁶⁵ <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php?module=65&op=3&kid=16733> 25.04.2014

⁶⁶ P. Johansen. Estlandliste, lk 272.

⁶⁷ V. Kadakas. Arheoloogiline järelevalve ja uuringud Kose-Uuemõisa peahoone keldrites. 2007

väljaspool *teivastara* lahtisele väljale ilma mingisuguse valveta magama.”⁶⁸ Lõigust selgub, et tollaegne mõisamaja oli ümbritsetud teivastaraga, küll aga ei saa siit tuletada otseselt, et hoonestus oli puidust, kaudselt tunduks ehk loogilisena et see just nii oli. Kas kivihoonele võidi lisada veel ka teivastara, pigem mitte, kuigi näiteks Villem Raam on rõhutanud, et nii Purtse, Järve, kui ka arvatavasti Angerja kindlustatud majade puhul tuleb kindlasti arvestada ka puithoonestusega eeskätt abihoonete so. tallide aitade kuuride ja muu taolisega, miks mitte ka puittaraga. Purtse mõisamaja lääneküljel teostatud proovikaevamistel leitud savipõranda jäänused ning tulekahjule viitav põlengukiht on eelnimetatule veenvaks tõestuseks.⁶⁹ Samas teatab Russow, et venelased rüüstanud mõisa (Kose-Uuemõisa) nii:, ...et inimestel kes sinna sattus jubedusest juuksed püsti tõusid.”⁷⁰

Peatuda tuleks ka Harjumaal Kõue-Triigi mõisal, mille varane esmamainimine 1319. aastast on iseenesest küll kõnekas, kuid pigem tuleks siinkohal lähtuda Sulev Vahtre poolt pakutud dateeringust 1379 (Kowe).⁷¹ Ürikuliselt on teada Gerhardus de Kowe nimeline vasall, kas tegu võiks olla ka mõisa rajajaga, pole teada. Mõisa peahoone restaureerimisel mõne aasta eest paljastusid soklikorrusel arhailised paksud müürid (joon. 6), milles mitmeid küünlanišše, samuti on kirjeldatud üht raidraamistuses akent ning kitsast müürikäiku.⁷² Ilmselt oli mõis 15. saj. ehitatud välja kindlustatud majana. Mõis on erakätes ning on eeskujulikult ja ajastutruult restaureeritud.

Tihe kindlustatud mõisamajade võrgustik kujunes Saare-Lääne piiskopkonna ja Harjumaa piiril, seda nii mainitud piirkonna mõttelise telje põhja- kui lõunaosas.⁷³ Nii on Kasti mõisa ürikuis mainitud 1478. aastal, kui Hinrich von Brabeke lääni, hoone keldris on tänapäevani säilinud arhailine mitmete ümberehitustele viitav võlvidesüsteem, kinnimüüritud avasid ning nišše seintes.⁷⁴ Ilmne keskaegne ehitusosa on seal selgelt eristatav ja hästi säilinud, mistõttu vajaks mõis lähitulevikus kindlasti üle vaatamist, et täpsustada edasine uurimismaht. Üxküllide suguvõsale kuulunud Kivi-Vigala (Stein Fickel) osas on kodulooürija Mihkel Aitsam väitnud 13. sajandisse ulatuvad rajamisaega, kuid ürikuis on

⁶⁸ Balhasar Russow. Liivimaa kroonika. Hotger. Tallinn 1993, lk. 215

⁶⁹ V. Raam.Purtse lk. 57.

⁷⁰ Russow. Samas, lk 217

⁷¹ Vahtre. Eesti talurahvasõja (Jüriöö ülestõusu) lähtekohast, lk 69.

⁷² Villu Kadakas. Triigi mõis. Ekspertiis peahoone keskaegse päritolu kohta. 2009. Käsikiri Muinsuskaitseametiarhiivis, vt. ka Aksel Orasi, Juhan Soomets. Hof Kau. 2012. JS Kirjastus.

⁷³ Vt võrdl. Uku Masing. Vaskuks ja vikaaria Lohult. Tartu 2002.

⁷⁴ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15269> 12.04.2014

usutavam dateering siiski 1420. aastast.⁷⁵ Liivi sõjas jäi linnus varemeisse ning mõis koliti 9 km eemale Vana-Vigalasse. Tänapäeval vasalllinnuse jälgi väliuuringul fikseerida ei õnnestunud, kuna I Eesti Vabariigi ajal rajati selle kohale hoonestus. Vasalllinnus paiknes ka looduslikult hästi kaitstud Velisel, ka seal ei ole säilinud märkimisväärsed keskaegset ehitusosa, peale mullakamaraga kaetud paekiviriusude, siiski on arvatava linnuse asukoht looduses tähistatud.⁷⁶ Mihkel Aitsami andmetel võis Velise olla rajatud Kivi-Vigalaga umbes samaaegselt, Armin Tuulse on Velisel läinud sajandi 30-ndail suutnud fikseerida mingi tünnvõlvi olemasolu, Uno Hermann oma kindlustatud mõisamajade loendis Velisel ja Vigalal peatunud ei ole.

Märjamaa vallas asuval Lümända mõisa on ürikuis esmamainitud 1546. aastal⁷⁷, seal on samuti hilisemal ajal aidaks ümberkujundatud hoones ja ilmselt muudegi mõisa hoonete all säilinud ehitise osad. A.Tuulse sõnul on Lümändu kuulnud ühte gruppi Velise, Vigala ja Kastiga.⁷⁸ K. von Löwis of Menar ei maini küll Lümändut oma „aadlile kuuluvate linnuste nimistus, kuid samas on teateid Jaan Jungilt, kes on vihjanud Lümändus arvatavasti aidaks ehitatud hoone asemel olnud kiriku (kloostri) taolisele ehitusele.⁷⁹ Uno Hermann on toetudes varasematele autoritele nentunud Lümändu aida koos selle küljes asuvate hiljem keldritena kasutatud ja võlvitud ruumide keskaegset päritolu (laskeavad, paksud müürid, müüritrepp jm.) Hilisemalt, 1980.-ndail on Lümändul korraldatud ka arheoloogilised uuringud Jaan Tamme, Guido Toosi ja Kalle Lange osalusel.⁸⁰

⁷⁵ Mihkel Aitsam. Vigala kihelkonna ajalugu. 2006, lk. 184-191.

⁷⁶ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15292>

⁷⁷ Herbert Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul 1558-1561. ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo instituut. Tallinn 1961, lk 368.

⁷⁸ Tuulse. Die Burgen in Estland... Tartu 1942

⁷⁹ Hermann. II köide, 1974. lk 67.

⁸⁰ Jaan Tamm. Ehitusarheoloogilised väliuurimised Lümändu mõisas 1985.aastal (vahearuanne). Töö nr. 85129. Vt ka Maia Ernesaks. Rapla rajooni Lümändu mõisa ajalooline õiend. Tallinn 1980, lk 11. (Käsikiri MKA Arhiivis A-507)

3. Purtse kindlustatud mõisamaja

Purtse vasallilinnus või kindlustatud mõisamaja asub Kirde-Eestis Ida-Viru maakonnas Aseri vallas. Paekivist massiivse torniga hoone välismõõtmed on 12 x 15 meetrit (joon. 9-11). Täna sel päeval saab Purtse puhul rääkida eeskujulikus korras restaureeritud ning ka külastajatele avatud hoonest, kirjeldatud seisukorra saavutamine on paljuski tingitud kunstiajaloolase Villem Raami algatusele tühjana ja varemeis seisvat Purtse linnuse ehitusajalugu uurida ja seda hilisemalt restaureerida. Raam alustas seal tegevust juba läinud sajandi 60.-ndal, koostades ühtlasi detailse ajaloolise ülevaate ning oli osaline ka restaureerimisprojekti koostamisel ja elluviimisel.

Purtse mõisamaja varasema ehitusloo osas on andmeid suhteliselt vähe, teada on, et hoone oli pikalt Taubede suguvõsa omanduses.⁸¹ Villem Raam pakub ehitise rajamist algust 16. saj. keskpaika, seda eelkõige seostades ja võrreldes selle ehituslikke nüansse suhteliselt täpselt dateeritavate detailidega näiteks Tallinna all-linna hoonetel.⁸² Oluliseks eripäraks võrreldes teiste samaegse ehitusperioodi (ka varasemate) kaitsevõimega mõisamajadega on Purtse puhul selgelt eristatav stiililine üleminek varasemast gootikast uude suunda—renessansi. Seda toetab esmalt Purtse ruumijaotuse sümmeetria taotlus, kamin toa (esindusruumi) keskel, talalae varasemate gootikas laiemalt levinud võlvide asemel, ornament kaminat ning aknaid kaunistavate raiddetailide kujunduses ja vormis ning veel palju muudki⁸³. Purtse ehitisarhitektuurilist poolt on käsitlenud ka Armin Tuulsel oma uurimuses⁸⁴.

Hoone on algselt rajatud arvatavalt kolmekorruselisena. Allkorruse ruumid olid põhiosas majandusliku iseloomuga, koosnedes kolmest ruumist lisaks tornialune väiksem ruum, Küttesüsteem—ilmselt hüpokaust, paiknes läänekülje eesruumis. Allkorruse ruumidest suurim (lõunaküljel) on olnud palklaega, ülejäänud kaks väiksemat (põhjaküljel) aga võlvitud, kusjuures võlvitelg on NS suunaline, jättes vabaks pinna uste ja akende jaoks. Põhjapoolsema külje lääneseinas asuv väiksem ruum omab ka astmeliselt tõusva pinnaga aknaava.⁸⁵ Säilinud

⁸¹ Niisamuti nagu Purtse on Taubedega (Tuve) perekondlike sidemetega seotud ka Edise, Püssi mõisad, mis keskajal arvatavalt kindlustatud mõisamajadena olid väljaehitatud. Samas, Raam lk. 8

⁸² Raam, lk. 53.

⁸³ Raam, lk. 54-55.

⁸⁴ A. Tuulse. Die burgen... 1942

⁸⁵ Vrd. vt. ka Maidla mõisa (lk.33.) mõisa soklikorruse aknaavade kirjeldust.

olid ka osaliselt allkorruse suurema ruumi aknaniššid, nende hävinud raidraamistuste restaureerimisel soovitas V. Raam lähtuda sarnastele säilinud raidfragmentidele tornialuses ruumis.⁸⁶

Teisel korrusel paiknes hoone esindusruum – saal siingi näeme raidraamistuses aknaid ida- ja lõunaküljel. Kahe akna vahel oli kamina asukoht, see paiknes praktiliselt ruumi keskteljel see on äratuntavalt renessansilik lähenemine, ruum oli ka tänu avaratele akendele päikeseküllane ja esinduslik. Akenderühmale lõunaseinas vastandus rühmitatud sümmeetriline ukseavade grupp (kolm ava). Arvatavasti kattis esindusruumi lage palklagi, mis võis olla renessansstiili kohaselt maalitud.⁸⁷ Teise korruse saalist pääses veel põhjaküljel asunud kahte omavahel seinaga eraldatud ruumi, võrrelduna allkorruse tagasihoidlike majandusruumile sobivate silindervõlvidega oli teise korruse kõrvalruumidel esinduslikumad lamedad ristvõlvid. Ilmselt kasutati kirjeldatud kaht ruumi külaliste tarbeks, võimalik, et jaotusel lähtuti meeste- ja naistepooldest.⁸⁸

Problemaatiline ning samas keeruline on Purtse kolmanda korruse küsimus, Villem Raam toob hüpoteesi tõestuseks välja müüritrepi olemasolu lääneseinas. Pärinedes ajaliselt küll hilisemast perioodist (XVII sajand) on tegu siiski traditsiooni jätkuga, liiatigi kas oli kindlustatud maja rajajail põhjust korraliku müüritrepi ladumiseks vaid paari laskepilu kasutamiseks kolmandal korrusel. Tundub, et see rajati millegi olulisema tarvis.⁸⁹

Kalvi Aluve on juhtinud tähelepanu võimalusele, et Purtseski võis asuda kivihoone ees puithoonestus, milles elati valdav osa aastast, selles paiknes ka koht kivihoonesse pääsust, Et aga linnuse kaitsekorrusele (kolmandale korrusele) jõuda, pakub Aluve võimaluse teisaldatava puitredeli näol.

Villem Raam peab Purtset kindlalt kindlustatud ehitiste hulka kuuluvaks— selle kasuks räägivad veenvalt paksud välismüürid (215 - 235 cm), samas aga on tähtis asjaolu, et tavaliselt ei ole kombeks suuremate esinduslike mõisahoonete juures kogu sisemise liikumisskeemi juhtimine läbi hoone ainsa esindusruumi so. Purtse puhul peasaali kaudu. Esimesel korrusel avad sisenemiseks puudusid. See aga on selge viide kindlustatud majale.

⁸⁶ Raam, lk 32-33.

⁸⁷ Raam, lk.41

⁸⁸ Raam, lk. 43.

⁸⁹ Raam, lk. 50

Teame ka seda, et algselt paiknes Purtse välis(pea)uks läänefassaadil sissepoole eenduvas müürisopis, mis moodustas kaitse võimalike küljelt tulevate rünnakute vastu. Hilisemate ehituste käigus järgnevatel sajanditel muuti hoone välis- ning siseilmet tunduvalt, seda eriti läänefassaadil. Oletus, et välisuks asus maapinnast pisut kõrgemal leidis Villem Raami poolt ka tõestuse, see on tänaseks algselle sisemisele seinaeendile tagasiviidud⁹⁰. Vasalllinnuse edelanurgas taastati hilisemate ümberehituste käigus kadunud ruudukujuline torn. Lisandina ehitati 1980.- ndatel aastatel sinna massiivne puidust trepp.

Hoone siseruumides on taastamistöde käigus eemaldatud hilisemad uusaegsed vaheseinad ja avad, alles jäeti kõik 16. sajandi ehituslikud osad, kamine ja aknaümbriste raidkivid valmistati suuremalt jaolt käsitööna tänu üksikutele ajahambale vastupidanud originaaldetailidele.

⁹⁰ Raam, lk. 20. ja 47.

4. Järve kindlustatud mõisamaja

Mõningaid ühisjooni eelnevalt käsitletud Purtsega omab Järve kindlustatud maja. Järve mõisamaja asub samuti Ida-Virumaal, suhteliselt Tallinnast Narva kulgeva põlise tee ligidal Kohtla- Järve linna piiril (joon. 12). Tegemist on riskülikukujulise paksude seintega paekivist hoonega, millel on tänasel päeval kõrge kividest kelpkatus. Baltisaksa uurijate koolkonnast on Järvet kirjeldanud ka Karl von Löwis of Menar, kes möödunud sajandi alguses on hoone kitsaid aknaid oma töös maininud⁹¹. Sarnaselt Purtsega sattus Järvegi läinud sajandi kuuekümnendatel erinevate uurijate huviorbiiti, teiste hulgas tuleb taaskord esimesena mainida Villem Raami nime, kelle poolt on kirjutatud ka ülevaatlik ajalooline õiend⁹². Uno Hermann on koostanud Järve maa-ala geoplaani⁹³. Keskaegse kindlusarhitektuuri uurija Kalvi Aluve on oma raamatus samuti Järve mõisamaja temaatikat puudutanud.⁹⁴

Hoone rajati tõenäoliselt 16. sajandi 30.-ndatel Payküllide poolt, mõjutatuna ordumeister Wolter von Plettenbergi välispoliitilisest aktiviteedist (eeskätt just nn. idasuunalisest)⁹⁵ Villem Raami arvates oli nii Järve, kui ka Purtse kivihoonestuse külge keskajal liidetud kindlasti ka mingi puithoone, läbi niisuguse tiibhoone pidi Järve puhul olema ka ainus pääsetee kivist kindlusse. Raam pidas sedalaadi tekkinud suletud puithoovi koos linnusega nn. kaheosaliseks kastellis, rõhutades ja esiletuues seda kui kohalikku Põhja-Eesti eripära.⁹⁶

Keskaegse hoone välised mõõtmed on keskmiselt 17,5 x 12 meetrit, kõrgust võis olla varasemalt isegi üle 11 meetri, Järvel niisamuti nagu Purtsel on oletatavasti olnud kaks korrust sokli- ja põhikorrus ning lisaks nn. kolmas korrus ehk kaitsekorrus (täitis ilmselt kohati lao funktsioone). Pindalalt paigutub Järve oma 197 ruutmeetriga korruse kohta Angerja (vastavalt 245 m²) ja Vao (100 m²) vahele. Nii sokli kui peakorruusel on võimalik eristada kaht ruumi; neist suurem on praktiliselt ruudu ning väiksem riskülikukujuline.

⁹¹ K.von Löwis of Menar. Burgerlexikon für...Riga 1922.

⁹² Ehitusajaloolisi tähelepanekuid Järve vasalllinnuse väliuurimis- ja taastamistöödelt (1966-1976). Teostaja Vabariiklik Restaureerimisvalitsus. Peaspetsialist ajalooalal V. Raam. Tallinn 1978. MKA Arhiivis P-3840 (ERA. T. -76.1.3785)

⁹³ U. Hermann. Järve linnuse maaala geoplaan Tallinn 1974.

⁹⁴ K.Aluve. Eesti keskaegsed linnused . Tallinn. Valgus 1993, lk. 56.-57.

⁹⁵ Ehitusajaloolisi...; lisaks ka: <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=13889>, 2.05.2014

⁹⁶ Raam pidas silmas Tallinna, Rakveret ja Narvat. Vt. ka Aluve 1996. Lk 56.-57.

Soklikorruusel on jälgitavad laskeavad, samuti kerishüpokaustahi, ühest nurgast viis üles müüritrepp. Kelder on tõenäoliselt võlvitud hilisemal ajal, sellest annavad tunnistust keskaegsest müürilaost ja vuugimördist selgelt eristuv sekundaarne õhuke paekivi ja rabe mört.⁹⁷ Seevastu peakorruse ruum on olnud ilmselt kohandatud esindussaaliks, seda rõhutab juba ruumi kõrgus; ligi 7 meetrit, peasaalist pääses veel kõrvalolevasse väiksemasse ruumi (sarnaselt Angerjaga), kolmandale korrusele pidi viima aga vajadusel ülestõstetav redel. Järve mõisamaja on just eelpool kirjeldatu toel käsitletav nii kindlustatud majana, mis oma paksude seinamüüridega (kaks meetrit), allkorruusel akente ja sissepääsu puudumisega oli kindlasti võimeline vastuvõtma väiksemamahulisi ründeoperatsioone (joon. 13). Teisalt aga võis ta olla perioodiliselt kasutuses vasalli poolt teatud pidulikumat laadi nõudvat ürituste-toimingute läbiviimisel. On üsna ilmne, et siinmail sajandeid valitsenud palkehituse traditsioon ei loovutanud oma positsioone täielikult kiviehitusele vaid eksisteeris rahumeeli edasi veel mitmed sajandeid. Talvise pakasega oli kompaktse puithoone soojakskütmise arvatavasti ka vähemat vaeva nõudev tegevus, võrreldes esindusliku mitmekorruuselise kivimajaga. Puithoone esinemise kohta Järvel annaks täpsemaid andmeid arheoloogiline proovikaevamine, eelkõige lääneküljel.

⁹⁷ Raam. Ehitusajaloolisi tähelepanekuid ... lk. 6.

5. Vao tornlinnus

Vao tornlinnus asub Lääne-Virumaal, Väike-Maarja vallas, mõnisada meetrit Järva-Jaanist Väike-Maarjasse suunduvast maanteest eemal Vao külas. Tegemist on massiivse paekiviehitisega, mille põhiplaani on praktiliselt ruudukujuline. Hoonel on neli korrust, neist alumine ja teine korrus on võlvitud, seevastu kolmas korrus on põhikorrusena olnud vasalli eluruumiks ning viimane neljas on puhtalt kaitsevajadusteks rajatud (joon. 14). Tornlinnusel on kõrge kividest kelpkatus. Vao koos Põhja-Eestis asuva Kiiuga (põhiplaani ümar-ovaalne) on ainsad siinsetel aladel säilinud ning ka restaureeritud tornlinnused

Arvatavalt on Vao küla 13. sajandil kuulunud Järvamaa koosseisu, just see võib olla põhjuseks, miks ei leidu Vao nime 1241. aasta revisjon järgselt koostatud Taani Hindamisraamatust. Nii on ka hilisematel aastakümnetel Järv – Viru piiri osas lahkarvamusi, kõnealune piirkond on kord Järva, kord aga jällegi Virumaa osa.⁹⁸ Läti Henrik kirjeldab lähedal asuvatest aladest Agelindet⁹⁹ (linnuleenult Vaost umbes 6,5 km), samuti on tuntud episood Läti Henriku kroonikas, kus Ebavere mäel kohalikud eestlased imestama pidid, kui puust jumalakujudest raiumisel veri ei voolanud. Need teated on kroonik kirja pannud selgelt Virumaa konteksti silmaspidades.¹⁰⁰

Vao küla ja mõis tihedas seoses *Wackede* nimega: Paul Johansen on seisukohal, et *Wackede* (mõnel juhul mainitud ka kui ka *Wackide*) nimekuju on saadud hoopiski küla nimest¹⁰¹. Herbert Ligi andmeil on mõisa mainitud 1442.¹⁰² Ometi võib uskuda, et *Wackede* ajal on tornlinnus meiepäevini säilinud kujul väljaehitatud, eelmaintud suguvõsa mõjukust tõendab omalmoel ehk ka asjaolu, et nende perekonna käsutuses on keskajal olnud mitmeid teisigi Virumaa külasid nagu: Võle, Haljala ja ka Ohepalu Kadrina kihelkonnas. Sama suguvõsa üks

⁹⁸ Johansen. Estlandliste. Lk 176-177.

⁹⁹ Mõeldud arvat. Äntu- Punamäe nimelist linnamäge Virumaal. Vt. ka Tuulse „Die Burgen...” lk 61.

¹⁰⁰ Henriku Liivimaa kroonika (edaspidi HCL). Tõlkinud Richard Kleis. Tallinn Olion 1993. (XXIV, 4-5 1220). Lk 155.

¹⁰¹ Johansen. Estlandliste, lk 739.

¹⁰² Ligi. Eesti talurahva olukord ...lk. 342.

esindaja, kes just Vao resideerus, on mainitud 1422. aastal kui Viru võitlusgrupi juht Saksa Ordu juures Preisimaal.¹⁰³

Hoone ehitusaja osas on läbi aegade eri autoritelt suhteliselt erinevaid daatumeid väljapakutud. Siinkohal on neist vast argumenteerituim kunstiteadlase Villem Raami pakutud 15. sajandi lõpp. Raam toetub oma väites Vao lavatooriumi kujunduslikule seosele antud perioodi Tallinna elamutel olevatele, kuid ka akna veeliistude sarnasusele. Raami meelest omab ühisjooni Vao ärkelkäimla (danser) Kiiu tornlinnuse omaga.¹⁰⁴ Armin Tuulse näeb Vao ehitusaega pisut varasemana, soklikorruse samba kujundus – selle kapiteel ja baas on hämmastavalt sarnased Väike –Maarja kiriku omadega (joon. 15). Tuulse väitel võiks kõne alla tulla koguni, et mõlemad ehitised on ühe meistri töö (teatavasti on Väike-Maarja kiriku ehitusaeg 1346. aasta paiku).¹⁰⁵

Torni välised mõõtmed on kõikidel külgedel väikese erinevusega, Uno Hermann'i pärinevad järgmised mõõtmised: põhjaküljel 10,15 m, lõunaküljel 9,99 m, lääneküljel 9,62 m ning idaküljel 9,88 m. Maapealseks kõrguseks on ligikaudu 10 m (maapinnalt seina ülemise ääreni), muidugi tuleb arvestada, et keskajast tänaseni on pinnast oluliselt lisandunud. Selle tõttu võis torn olla algselt ka mõnevõrra kõrgem.

Kas tegemist oli kaitsevõimet omava kindlustatud majalinnusega või oli Vao puhul tegemist rohkem elamisfunktsiooni arvestava ehitisega. Võib vastata, et nii üht kui teist; vaadeldes esmalt Vao torni üldist välisilmet. Me näeme tugevate paekivist seintega väikeste kõrgel paiknevate akendega maja, arvestades asjaoluga, et praegune sissekäik soklikorruksel on hilisema 1980. aastate restaureerimisprojekti käigus tekitatud lisand (muuseumi külastaja huvides). Esimene sambale toetuvate võlvidega ruum oli täiesti isoleeritud välisest, sinna pääses kitsast müüritreppi pidi.¹⁰⁶ Teine esinduskorrus, kuhu pääses idaküljel asuva ukse kaudu (on algse päritoluga, selle põskedes riivpalgi augud säilinud, avade läbimõõt 20 x 20 cm) toimis ka, kui eelkorrus kolmandale elamiskorrusele. Siin näeme selgelt elamisfunktsiooni jaoks elementaarseid detaile, esiteks paekivist kaheksatahulist lavatooriumi

¹⁰³ Ajalooline õiend Vao vasallilinnuse kohta. Objekti autor Uno Hermann. Tallinn 1975. Lk 4-5. Käsikiri Muinsuskaitseameti Arhiivis P-2378. Vt. ka ftp://195.80.111.130/pub/HTTP/DIGI_2013/pdf/eraT-0-76_001_0002200.pdf 2.05.2014

¹⁰⁴ Aluve. Eesti Keskaegsed linnused. Lk 54

¹⁰⁵ Ajalooline õiend Vao tornlinnuse kohta. U.Hermann, lk. 4-5 Käsikiri MKA Arhiivis P-2378

¹⁰⁶ Sarnane lahendus kordub näiteks Purtse puhul. Autor

ehk kätepesunõud, see paikneb seinakorvas, mida valgustab väike valgusava. Samal korrusel on ka välisseina tasandist väljaenduv kahele kivikonsoolile toetuv dansker, selle seinas paikneb laskeava. Elukorrust soojendas vajadusel ka loodenurgas asuv küttekolle – kamin. Kõik aknad on trellitatud ning teisel korrusel ka luukide ja riivpalgiga kindlustatud, viimasel ehk kaitsekorrusel näeme lahtiseid 1.08...1.11 m kõrgeid ja 54...58 cm lai trellitamata laskeavasid.¹⁰⁷

Tuleb mainida, et Vao tornlinnuse müüride üldine paksus on teiste sama funktsiooniga kindlustatud mõisamajadega võrreldes suhteliselt õhuke; 1,2...1,3 m. Samas viib see mõttele, et algselt võis linnust ümbritseda lisatõkkena kas ringmüür või vallikraav, selle väite tõestamiseks oleks vaja korraldada lahtikaeveid hoone lähiümbruses (joon. 16).

Kõnekas on Vao tornlinnuse puhul veel üks asjaolu, nimelt sai 1750. ndatel aastatel mõisa omanikuks Carl Georg von Rennenkamff, kelle eestvõttel paarikümne aastapäras alustati ka uue härrastemaja ehitust, sinnamaani peeti tõenäoliselt vanast tornist aga sedavõrd lugu, et see kõlbas mõisnikule eluasemeks. Sama võime märgata maamõõtja Faehlmanni poolt on 19. sajandi I veerandil maalitud akvarellilt- hoone on heas seisukorras, katusel koguni tuulelipp.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Aluve, lk. 55, vt. samuti Hermann, Vao ajalooline õiend, lk 8..10. Tallinn 1975

¹⁰⁸ Hermann. Vao ajalooline õiend, lk 10.

6. Türi - Alliku mõis

Mõisahooned asub Järvamaal, Türi linnast umbes 2 km kaugusel Pärnu jõe vasakkaldal, hoone pikitelg asetseb suunaga põhjast lõunasse. 1758. aastal ehitatud mõisa barokkstiilis peahoone oli üks kauneimaid terves Eestis (joon. 17).¹⁰⁹ Viimases sõjas tugevalt kannatanud häärberisse rajati eelmise sajandi kuuekümnendail ilmetud tehaseruumid. Paraku lõhuti selle käigus ajaloolise mõisahäärberi ruumide sisestruktuur, vahelaed betoneeriti ning hoonele ehitati peale arhitektuuriliselt sobimatult teine korrus. Hetkel on mõis ligi paarikümne aastast tühjane seismist ja lagunemist leidnud omaniku, kes on vandaalide rüüstamise vältimiseks kõik akna ja ukse avad kinnimüürinud. Mõis ei kuulu tänasel päeval mälestisena muinsuskaitse alla. Ridade autori eriline huvi antud mõisa vastu on ehk põhjustatud asjaolust, et just Türi –Alliku mõisa maadele on rajatud tema kodutalu, teiseks lisab põnevust asjaolu, et Ants Hein on oma raamatus *Kiltsi mõis* toonud välja järgmise seisukoha: „...Järvamaal olnud kaks kindlustatud mõisasüdant ehk *festes housi* nimelt Albu ja Türi – Alliku”¹¹⁰

Türi-Alliku mõisa rajamise ning varasema ajaloo osas on olemasolevad allikaandmed äärmiselt vastuolulised. Esimesed teated mõisa kohta leiame Johann Renneri kroonikast.¹¹¹ Tegu on 1556. aastal Liivimaale sattunud mehega, kes kohe samal aastal saab ametisse Järva foogti Berent von Schmerteneni sekretärina. 1561. aastal lahkub ta Saksamaale. Kroonika ümber kirjutatud käsikirja osa avastati juhuslikult 1870. aastal.¹¹² Kroonika autor Johann Renner mainib Türi-Alliku (Allenküll) nime koguni neljal korral. Paraku seostuvad need teated Liivi sõja aegsete moskoviitide sõjasalkade manöövratega. Nii saame lugeda 1560. aasta sündmustest järgmise teate: „Vana ordumeister pidi saama Viljandi piirkonna oma nõudmisel elatiseks, v.a Türi-Alliku mõis, see jäi Paide alla, kuna Järva oli täiesti laastatud.”¹¹³ Siinkohal kõneleb kroonik ilmselt sündmustest 1560. a. kevadel. Edasi liikudes näeme, et

¹⁰⁹ Ants Hein. Eesti mõisad. Tänapäev, 2009. Tallinn. Lk 97

¹¹⁰ Hein. Kiltsi mõis. VR kirjastus Tallinn 2011, lk 23. A. Heina sellesisulised väited toetuvad suuremalt osalt eelpool mainitud Johann Gottfried Arndti (1753, lk. 338) ja Andreas von Löwis of Menari teoste (1840, lk. 309)

¹¹¹ Johann Renner. Liivimaa ajalugu 1556-1561. Kirjastus Olion. Tallinn 1995. Tõlkinud Ivar Leimus

¹¹² Liivimaa noorem riimkroonika: 1315-1348. (Barholomeus Hoeneker) Tõlkinud ja kommenteerinud Sulev Vahtre. Tallinn. Eesti Riiklik Kirjastus, 1960

¹¹³ J. Renner, lk 126.

venelased on Tartu piiskopkonnast läbi Viljandi Paidesse liikudes mõisa põlema pistnud.¹¹⁴ Kas tegu oli puidust mõisaga või oli neil päevil Türi-Allikul tegu juba kivihoonestusega, selle koha pealt puudub kroonikas vähimgi viide. Küll aga kohtame juba sama aasta suvel uuesti Türi-Alliku mõisa nime Renneri kroonikas, nimelt juuli lõpul on vene väed taas siit möödunud: „Nõnda liikusid venelased mööda Türi-Alliku peale, põletasid maha Kuimetsa, Piiumetsa küla ja kõik mis seal Türi-Alliku mõisa ümber alles oli jäänud, keerasid siis Rakvere peale tagasi.”¹¹⁵

Siinkohal tekib aga küsimus- kas tõesti suudeti kevadise rüüsteretke jäljed mõne kuu möödudes sedavõrd siluda, et sama aasta suvel võis vaenlane jälle siit midagi eest leida. Palkhoonestuse (või mingi samalaadse puithoonestuse) taastamine oleks kindlasti kõne alla tulnud, selle osaline või tervikuna taastamine oli vilunud meistri ja vajaliku arvu talupoegadest töömeestega üsna mõeldav ettevõtmine. Korraliku kivihoonestuse taastamine (rajamine) oleks eriti arvestades ärevat sõjaolukorda üsna ebaloogiline. Viimast väidet illustreerib ilmekalt ka neljas teade Renneri kroonikas antud mõisa kohta. Nimelt on venelased eelmainitud aasta (1560. a.) sügisel taas kord mõisa maha põletanud.¹¹⁶

Peale Liivi sõda satub Järva Rootsi võimu alla, ei ole aga teada, mil moel ja kas üldse Türi-Alliku mõisa hoonestus sõjapurustustest taastati. Järgmine teade mõisa kohta on alles 1614. aastast, mil see läänistatakse Reinhold von Buxhoevedenile. Õnneliku juhuse läbi on säilinud Rootsi arhiivides mitu 17. sajandil käsitsi joonistatud kaarti, teistehulgas ka üks Türi ümbruse kaart umbes aastast 1648. Rootsi teenekas kartograaf Ulla Ehrensvärd (1927) on publitseerinud Eesti Teadusliku Seltsi Rootsi Aastaraamatus Türi – Alliku, Lokuta ja Türi ümbruse piirikaardi.¹¹⁷ Tegemist on tüüpilise 17. sajandi maakaardiga, kus enamik maamärkidest on kujutatud juba leppemärkidena, nii vastab puu kujutisele mets ning külale vastavalt hulk lihtsaid talumaja kujutisi. Ometigi näeme siin vastuolu – kui vaadata kaardil tähelepanelikult Lokuta (kaardil Tecknal) mõisasüdant ja Türi-Alliku mõisa kujutist (Allenküll), siis näeme üsna põhimõttelist erinevust, nimelt kujutab kaardi joonistaja-kunstnik Lokutal üsna rustikaalseid, lihtsaid, ilmselt kas palk- või võimalik et ka vahvärk hooneid. Need asetsevad ümber kandilise siseõue, moodustades suletud süsteemi (joon. 19).

¹¹⁴ Samas, lk.131

¹¹⁵ Samas, lk. 139.

¹¹⁶ Samas, lk. 154.

¹¹⁷ Ulla Ehrensvärd. *Topographica Estoniae: Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar*. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsi aastaraamat XII. (1991-1997). Stockholm 2001.

Pildilt on näha, et majadel on laud või õlgkatused ja ilmselt on kogu mõisa majandamiseks vajalike ruumide- lautade aitade tallide paiknemine tihedalt kompaktses sarases tüüpiline ühele 17. sajandi mõisaansamblile.¹¹⁸

Sellele vastandub aga teravalt Türi - Alliku kujutis, siin vaatab vastu lausa renessanssloss, kõigis nurkades näeme seisvat flankeerivaid torne, kogu ehitis on oma plaanilt kindluslik. Kui lähtuda loogikast, et tolle ajastu kaartidel võisid enamik objektidest olla kujutatud juba leppemärkidena, siis miks on vaid kiviviske kaugusel (linnulennult on vahemaa ca 3 - 4 km) teineteisest asuvad mõisad nii erinevalt kaardil kujutatud. Kui on siin aga tegemist erandiga, siis seda keerukam on leida põhjust, mis küll ajendas rajama sellist kindlustatud mõisamaja ajal, mil arhitektuuris ja kunstis juba ka siinmail ei olnud enam võõrad uued moed ja suundumused- renessanss ja barokk. Kunstiteadlane Ants Hein on öelnud: „Vasallinnuste ja sellega üheaegselt kindlustatud mõisasüdamete traditsioon lõppes Eesti alal Vana-Liivimaa kokkuvarisemisega 16. sajandil. Järgnenud aastasada tõi kaasa hoopis teistsuguse ideaali: mitte linnus, vaid residents, kus lossilikult mõjuvale harrastemajale pidid liituma nii arvukad abihooned kui ka korrapäraselt planeeritud iluaed. Selline mõisasüda oli juba vaba igasugusest sõjakast suletusest, defensiivsust asendas representatiivsus.”¹¹⁹ Selline kindlusarhitektuur sarnaneb oma olemuselt, keskaegsele ehitustavale. Siinkirjutajale tundub, et nimetatud mõisad on kaardil sellegipoolest põhjusega erinevalt kujutatud, üheks lähtepunktiks võis olla just nende ehituslik erinevus – Allenkülli puhul on selgelt vihjatud kivihoonestusele, vastupidiselt Lokutaga. Ometigi on seegi märgilise tähendusega teave. Teades, et 17. sajandil on Türi-Allikul asunud kivist maja, saame edasi püstitada järgmise küsimuse – millal ja kelle poolt selline hoonestus rajati.

Täis vastuolusid on ka kahe 18. - 19. saj.baltisakslase napid teated Türi-Alliku varasema asutamise osas. Neist kahest on varasema autori Johann Gottfried Arndti (1713 - 1777) puhul põhjust märkida tema „Livländische Chronik” veergudel nappi tabelit, kus teiste hulgas on märges Türi - Alliku mõisa kohta dateeringuga 1281 ning rajajaks Ordu.¹²⁰ Samale seisukohale asub ka metsandutegelane ning harrastuskunstnik Andreas von Löwis of Menar (1778 - 1839)

¹¹⁸ Vt. võrdluseks ka Adam Oleariuse kujutist Kunda mõisast 1686. Pilt lisas: Joonis 20

¹¹⁹ Ants Hein. Mõisaarhitektuur Rootsi ajal. Eesti kunsti ajalugu 2. 1520-1770.

¹²⁰ Johann Gottfried Arndt. Der Liefpländischen Chronik. II. Halle 1753. Lk. 338

oma Liivimaa rüütliilosse kaardistavas teoses.¹²¹ Paraku toetuvad ilmselt mõlemad allikad siin üsna üheselt ebausutavale ning fantastilisele kroonikule Jürgen Helmsile, kes omakorda on kasutanud oma tekstide kokkupanemisel muuhulgas veelgi ebapädevamaid autoreid, vürtsitades neid omapoolsete fantaasiate ja naivistlike joonistustega erinevatest Eesti- ja Liivimaa linnustest.¹²² Seega ei tasuks eelnimetatud autorite andmeid siinkohal üle hinnata, pigem on tegu sooviga leida oluliste objektide rajamise algdaatumeid.

19. - 20. sajandi uurijaist on tuntuim Karl von Löwis of Menar, (1855 - 1930), arheoloog ja kunstiteadlane, kelle teos „Burgerlexikon Für Alt-Livland” käsitleb tuntumaid Liivimaa kindlusi ja linnusesid.¹²³ Türi-Alliku suhtes on autor asunud täiesti eitavale seisukohale: „Allenküll in Jerwen ist fälschlich als burg genannt”.¹²⁴ Kahjuks ei pea ta vajalikuks oma seisukoha tõestamiseks argumente juurde lisada.

20. sajandi autoritest on Türi-Allikut maininud geodeet ja harrastajast ehitusajaloo uurija Uno Hermann, kelle töödel on kindlasti oluline koht kindlustatud mõisamajade uurimisel läinud sajandi 60. - 70. ndail aastail. Käsikirjana asub tema töö Muinsuskaitseameti arhiivis.¹²⁵ Autor ei lisa kahjuks omalt poolt eelpool kajastatule midagi uut.

Siinkirjutajal oli 2013. aastal võimalus ka isiklikult mõisahoonet ruume vaadata. Ajalooline hoone on suhteliselt halvas seisus, nõukogude perioodil asutati peale sobimatu teise korruse pealeehitamisega mõisa ruumidesse „Volta” elektriradiaatorite valmistamise tehas, ometi jäeti mõisa põhimüürid laias plaanis puutumata (joon. 18). See asjaolu annaks teoreetiliselt aluse hoone keldris mingi varasemat ehitussubstantsi leida. Koos arheoloog Villu Kadakaga vaatasime keldriruumid 2013. aasta juunikuus läbi, kuid takistuseks oli suhteline pimedus. Ometi õnnestus ühest mõisamaja keskel asuvast ruumist välguga võetud fotol fikseerida üsna arhailise moega kahe sambale toetuvaid ristvölve. Sügavama analüüsi tarvis oleks kindlasti oluline detailsem uuring, eriti mis puudutab müüriladu ja ehituspae omadusi, keskaegse ja uusaegse müüritise eristamine teineteisest on täiesti võimalik. Seega ei ole eelkirjeldatu põhjal võimalik päris üheselt väita, et Türi- Allikul võiks olemasoleva mõisa peahoone sees

¹²¹ Andreas von Löwis of Menar. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte Liv-Ehst und Kurlands. Riga und Leipzig. 1840. Lk 309

¹²² Jürgen Helms. Livländische Chronik. Lk 18

¹²³ Karl von Löwis of Menar. Burgerlexikon für Alt-Livland. Riga 1922..

¹²⁴ Samas Lk. 45

¹²⁵ Uno Hermann. Ajalooline uurimus ENSV territooriumil paiknevate oletatavate vasallilinnuste ja kindlustatud mõisamajade kohta. III köide

leiduda keskaegset ehitusosa. Selle hüpoteesi tõestamiseks oleks tarvis veelkord ülevaadata keldrikorruse müürid ja koostada selle plaan.

7. Maidla mõis

Mõis asub Raplamaal Arankülalt Juuru suunduva maantee ääres. Mõisa peahoone on üldplaanilt piklik, millele liituvad mõlemas otsas kandilised (8 x 8 m) tornid, hoone soklikorrusel on võimalik vaadelda arhailist võlvidesüsteemi, vähemalt kolme kuni nelja astmega laskeavana kasutatavat aknaava, seinanišše ja kohati ligi kolme meetrise paksusega välisseinu. Mõisas paiknes aastaid lastekodu, tänasel päeval on see väljakolinud ning mõis seisab tühjana. Mõisaansambel koosneb paljudest kõrvalhoonetest, peahoone taga pargis laiub tiik (joon. 21)

Maidla nimelisi mõisaid on Eestis mitmes teiseski maakonnas. Mõnedki neist on oma nime saanud tuntud Maydelli aadlisuguvõsa järgi. Kõnealuse Juuru-Maidla puhul see üldistus ei kehti. Nii on 13. sajandi 40.-ndail siinmail ristimisi läbiviinud Taani preestrite poolt kirjutatud külade nimekirjas ülestähendatud ka 9 adramaa suurune *Mahethae* küla. Paul Johanseni arvates võiks siit otsida sugulust eesti sõnaga *mahe*.¹²⁶

Millal saame aga rääkida Maidla mõisa rajamisest? Kunstiteadlane ja mõisate uurija Ants Hein on seoses eritingimuste koostamisega Maidla kohta kirjutanud lühikese ajaloolise õiendi. Tema andmetele tuginedes saame teada, et 1452. aastal on toimunud müügitehing Engelbrecht Lamstorpi ja Gozwyn Dönhoffi vahel. Kuid kas võime väita, et Lampstorpid olidgi Maidla mõisa rajajad? Dokumentides on selle perekonna kohta andmeid väga vähe, tõenäoliselt puudus neil laiem mõjuvõim ja rikkus. Küll aga leiame vastupidiselt eelnevale üsna rohkesti infot 1452. aastast mõisa ostnud Dönhoffide kohta. 1410. aastast leiame kellegi Godecke Dönhoffi, kes on saanud siis Alu mõisa omanikuks. Eelmainitud 1452. aastal mõisa ostnud Goszwin näikse olevatki Godecke lihane poeg, kes peale isa surma pärib ka Alu, Mahtra ning ka Sausti mõisad. Dönhoffide käes püsib Maidla 1492. aastani, mil see müüakse H.Varensbeckele, see aga ei hoia mõisa enda valduses kaua, juba kahe aasta pärast saavad uuteks omanikeks Tuved.¹²⁷ Teades selle suguvõsa mõjukust siinmail, on vägagi võimalik, et just Taubede ajal võidi Maidlasse kivist mõisamaja ehitada. Märkimist väärib kindlasti ka

¹²⁶ Johansen. Die Estlandliste...lk.491, vt samas lk. 283, 292

¹²⁷ A.Hein. Maidla mõisa peahoone muinsuskaitse eritingimused ja ajalooliselt väärtuslike detailide invertteerimine. Mõisaprojekt OÜ. Tallinn 2005. Käsikiri MKA Arhiivis

fakt, et Taubede poolt on rajatud vähemalt kaks kindlustatud mõisamaja Virumaal: Purtse ja ka Edise. Varasematest uurijatest tuleb taaskord välja tuua Andreas von Löwis of Menari nime, kes oma linnuste nimekirjas on Maidla äramaininud. Siiski varjutab seda väidet asjaolu, et autor ei too välja ühtki viidet, kust niisugune teade pärineb või millisele allikale toetub. On olnud arvamusi, et A.Löwis of Menar võis Juuru-Maidla segamini ajada Lügausega (asub Ida-Virumaal).¹²⁸

2013. aasta suvel avanes siinkirjutajal võimalus Maidla mõisa külastada ning selle soklikorruse müüre ja aknaavasid pildistada (joon. 22 - 24). Iseloomulik on hoone südames asuv umbes 7 x 9 meetrit võlvitud ruum, kus ristvõlvitud toetuvad rustikaalsele sambale¹²⁹. Ei ole välistatud, et ruum võlviti hilisemal ajal, sellest annab aimu samas ruumi võlvide suhteliselt uusaegsena tunduv müüri ladu. Tähelepanu väärib ruumi lõunaseina allosas tehtud müüripaksendus, kas võis eksisteerida siin mingi veel varasem väike majatorni tüüpi ehitis? Võimalik, et lage on hilisemalt tsementmördiga kindlustatud (silma jäävad laudadest saalungite joonejäljed kivistunud mördipinnal). Laskeavana tunduv aken on ehitatud pisut vasakule suunduvana, tema asukoht on tänapäeva hoone tagaküljel samas võlvitud ruumis. Hoone esiküljel asub suhteliselt kõrge ülaosas kaarega vormistatud sissepääs, mis on peaaegu peahoone keskteljel, täna sel päeval avaneb sissepääs läbi pealesõidutee (panduse) põhikorrusele. Kõnealune uks on sisuliselt selle all moodustades ukseavast (välissein) väljapääsuni pika võlvitud koridori. Suundudes oletatavast peasissekäigust paremale näeme võlviga tuba, kus esifassaadis paikneb ruumi põrandast kolme peaaegu võrdse kõrgusega astmega aken võis olla kasutusel laskeavana, sama ruumi põhjaseinas on samasugune astmeline ava, mis on aga kinnimüüritud. Liikudes soklikorruusel peasissepääsu all olevast ruumis lõuna suunas (kasutuses köögiblokina) korduvad eelkirjeldatud kujundusega laskeavad ka järgmises ruumis. Lõunatorni pääs hoone sees on täna sel päeval kinni, sissepääs asub väljas, tegemist on paksude müüridega (170 cm) silindervõlviga ruumiga. Segadust tekitab sisemise ukseava ülaservas kulgev võlvikaar, see justkui lõikab ära tüki ukseava kasulikust kõrgusest. Küsimus, kumb on varasem, kas lõunatorni silindervõlv või sisemine ukseava, mis suundub nn. köögiblokki. Vastuse annaks detailsem ehituslik analüüs kohapeal. Kahjuks ei õnnestunud pääseda põhjatorni alusesse ruumi, küll aga avaneb huvitav käik sellest paremal,

¹²⁸ Samas, Hein 2005.

¹²⁹ Keskse toetava samba kuju kordub näiteks Kuusiku „Munga aidas”, Kabala keldri keskses ruumis, Türi-Alliku mõisa soklikorruse keskosas on kaks sarnast sammast. Autor

mis viib mõisa põhjaküljelt hoone keskele põhja-lõuna suunalisse keldrilaadsesse käiku. Selle ruumi seinas paikneb nišš mõõtmetega ca 30 x 40 cm. Tegelikult avaneb vaade käigu otsas veel ühele peaaegu ruudukujulisele ruumile, et aga lastekodu ajal on sinna ladustatud erinevat prahti, oli peaaegu võimatu selget pilti saada.

Maidla mõisamaja edelakülg on ehituslikult väga omapärane, kui arvestame välja tagakülje keskteljele nõukogude perioodil juurde ehitatud veranda ning ka välimise lõunakülje juurdeehituse, saame kujutada ette flankeerivalt paiknevat lõunaseina.¹³⁰ Lõunatorni külj moodustab sellega külgneva seinaga nürinurga, samas on keeruline kindlalt väita, kas lõunakülje sissepääs on algne- selle ette on nõukogude ajal rajatud juurdeehitus. Sissepääsu järel avaneb vaade piklikku silindervõlviga ruumi, mis on hilisemate ümberehituste käigus liigendatud mitmeks eraldiseisvaks ruumiks, siit lähtub ka puittrepp põhikorrusele. Sellel ruumil on ühendus esikülje köögiblokiga (kahe astmeliste laskeavakujuliste akendega ruum), lisaks avaneb ruumi vastasküljel ukseava väga omapärase kujuga tupp, millel samuti kõrge silindervõlv, tuba on justkui pooleks lõigatud toru, mis laieneb välisseina suunas. Kirjeldatud pikliku tunnelilaadse toa keskelt lähtub põrandast umbes 1,2 m kõrgusel kitsas võlvitud ava. Kas tegu võis olla laskeavaga? Keerukust lisab asjaolu, et ava on külgedelt välisperimeetrini üsna kitsas, samas on ava põhi ning ka lagi väljapoole ahenevad.¹³¹ Eeldusel, et tänini säilinud skeem mõisa edelanurgas oli samasugune ka 15. - 16. sajandil, võiks mõelda, et eelkirjeldatud ava koos tunnelilaadse toaga moodustasid mingi spetsiifilisema vajadusega ruumi. Võimalik, et siin võidi hoida relvi ja laskemoona. (joon.25 - 26)

Maidla mõisamaja kindlustatud olemus on seega üsna usutav, hoone on oma 47 meetrise üldpikkuse ja 8 x 8 meetriste tornidega väliselt üsna muljetavaldav. Võrreldes teiste kindlustatud majade nagu Angerja, Purtse või Järve, näeme, et Maidlas on olnud tegemist mastaapse kindlustatud ehitisega. Ehituslikult ja ka välisilmelt omab Maidla ühisjooni ehk kõige enam Kiltsi mõisamajaga (Väike - Maarja khk.) Vastused kerkinud küsimustele aitaksid siin nagu ka teistes keskaegse taustaga mõisates anda arheoloogilised proovikaevamised hoone soklikorrusel ja lähiümbruses. Olemasoleva info piirides (keskaegne ehitusosa keldris) võiks väita, et Maidla mõisamaja on küllalt mastaapse kivihoonena rajatud 15. sajandi

¹³⁰ Veranda oli siiski olemas ka uusajal, ilmselt historitsismi perioodil väljaehitatuna on näha ühel 19.sajandi lõpu fotol. Autor

¹³¹ Ava on tänu seinapaksusele ligi kolm meetrit pikk (2,8-2,9m). See on ka suurim siinkirjutaja mõõdetud seinapaksus käesolevas töös käsitletud mõisamajade hulgas.

lõpukümnenditel või 16. sajandi alguses. Soklikorruse ehituslik olemus omab paljuski ühisjooni Järve, Kiltsi ja Angerja kindlustatud mõisamajadega.

8. Raikküla mõis (oletatava majalinnuse varemed)

Mõisasüda asub Raplamaal, Rapla-Järvakandi maanteest vasakul, põlise Raikküla küla territooriumil. Siin paikneb Põhja-Eestis üks klassitsistliku perioodi ehituskunsti tippteoseid - Raikküla mõisa peahoone. Mõisa on esmamainitud 1469. aastal seoses Vietinghoffide nimega, kusjuures on väidetud, et see on vanem, kui tuntud põline Kabala mõis (mainit. 1467).¹³² Asunduse põlise ajaloo kohta leiame kinnitust juba Läti Henriku kroonikast; 1216. aasta augustis rüüstavad sakslased ühendades oma väed lätlaste ja liivlastega Harjumaal, kroonik mainib siinkohal ka Raikküla, kui hõimude nõupidamisepaika.¹³³

Üsna juhuslikult jõudis 2013. aastal nende ridade autorini info Raplamaal Raikküla mõisa omanike Ivo Lambingu ja Karmel Jõesoo poolt juba 2009. aastal leitud kummalisest majavaredest. Nimelt oli Raikküla mõisa esise avara väljaku (nn. auring) loodekülgel asuva „Kastanimäe” nõlval koristustööde käigus avanenud puujuurte vahel prahti ja klaasikilde täispillutud ava. Asudes avaust sinna aastatega kuhjunud pinnasest ja risust väljapuhastama, avastati, et tegu ei ole lihtsalt künkaga — avausest paistsid rustikaalsed vahelduvalt pae- ja põllukiviga laotud müürid (joon. 27). Siinkohal tuleb lisada, et nende ridade autoril puudub vähimgi soov mõisaomanike poolt heas usus ja tahtes korraldatud neile kuuluval kinnistul läbiviidud korrastustalgut maha teha, liiatigi teavitasid nad leiust ka Muinsuskaitseametit ning ka arheoloog Villu Kadakas on kohapeal asja uurinud. Selles osas võiks mälestise omanikke tehtu eest kindlasti tunnustada. Samas peab märkima, et teatav leiumaterjal, mis kõnealuse hooneruse koristamisel talletati¹³⁴, ei kvalifitseeru mõistagi täna kehtivatele teaduslikele kriteeriumitele ega ole ka professionaalse järelevalve all toimetatud, kuid on sellegipoolest oluliseks väljakutseks kutselisele arheoloogile edaspidiseks sügavamaks uurimistööks Raikkülas (joon. 28 - 30). Nendest asjaoludest lähtudes on Raikküla materjal ka antud töös siiski kajastamist leidnud, nimelt teeb asja veelgi huvitavamaks asjaolu, et arheoloog Villu Kadakas on sama hoone kohta visandanud selle võimaliku esimese korruse põhiplaani jaotuse ühes võlvikusüsteemiga (joon.31). Villu Kadaka väitel on keskaegne hoone gabariit

¹³² Raikküla mõisa ajalooline õiend. Koostanud M.Männisalu. Tallinn 1971, lk. 4 - 6. Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis P-1411.

¹³³ HCL. XX, 1—3. 1216. Lk 125

¹³⁴ Omanike poolt on iga leiu juures üles märgitud selle leidmise aeg ja enamvähem kindlaksmääratav asukoht

veelgi pikem, ulatudes tänase päeva Kastanimäe piiridest välja. Teiseks ilmnes 2013. aasta juulis kohapealse visitatsiooni käigus, et nii Raikküla mõisa peahoone siseseina sees (19. saj.), kui ka mõisa aida (19. saj.) kaaristus on taaskasutatud ilmselt keskaegset raidkivi. Selgesti eristatav on servast tahutud paekivi tükid, mis on tänu aja jooksul eemaldunud või ära kukkunud lubikrohvidele on hästi nähtaval. Paekivist raidtehnikas konsoolkivide, sammaste baaside, akna- ja ukseümbriste kunstiline kujutamine on aga tüüpiline ja üldlevinud gootika ehituskunstiline võte.¹³⁵ Kivide servad on tahutud kas S-kujuliseks või on antud lainjas servakuju (joon.32 - 33).

Mattunud hoonevare täpsemaks dateerimiseks on olemasoleva materjali valguses siiski pisut vara, selleks tuleks kindlaks määrata hoone gabariidid ning alles seejärel asuda nende järkjärgulise väljapuhastamisele, kindel on, et künkapealne tuleb puhastada võsast ja liigest kuhjunud pinnasest, samas pole välistatud, et langetada tuleb mõningad sinna kasvanud suuremad puud.

Raikküla mõisa omanike poolt koristamisel hoonest leitud materjal on enamjaolt ka siinkirjutaja poolt üles pildistatud, võimalusel on fotodel kasutatud ka mõõdulinti. Eraldi mainimist vääriks ilmse keskaegse ehitusosise hulka kuuluvad erineva töötusega raidkividetailid; omapärane, ligi 45 cm kõrgune kivist väljatahutud kumera servaga massiivne blokk, võimalik ukse- või kaminaümbrise raamistuskivi, konsoolitükid lainja vöötmotiiviga. Samuti üks väga ilus ülespoole laienev ja süvistatud raamistusega pinnal raiddetail, mis küll on oma olemuselt juba barokne, võimalik, et see on kamina või mingit portaali kaunistanud detail (joon. 34).¹³⁶

Puhastamise järgselt ilmus pinnase ja prahi eemaldamise järel kaks peaaegu täisnurga all lõikuvat seinosa, milliste müüriladu nagu eespoolmainitud koosnes nii paest kui maakivist, ühes seinas on ülalt alla piklik ava (50 x 60 cm). selle põhi on umbes 40 cm sügavune. Mõlemas müürilõigus eristuvad järkude kaupa laotud müürilõigud, ruumi lage katvast

¹³⁵ Vrd. vt. Helmi Üprus. Tallinna vanalinna elamute välisarhitektuuri juurde kuulunud raidkividest Tallinna Linnamuuseumi kogude põhjal. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Kunstist läbi aegade. Uurimusi ja artikleid. Tallinn 1990. Lk 69 - 107.

¹³⁶ Sarnane kujundusega kaminasimss asub näiteks barokses Ohtu mõisas Harjumaal.

ristvõlvist on hetkel näha $\frac{3}{4}$ osa, võimalik on, et tegu on hoone välise kirdenurgaga.¹³⁷ Täpsustamist vajaks eelkõige ruumi asetus oletatava hoone suhtes, pinnasest tuleks puhastada ka ruumi põrandapind, et mõõta võlvlae kõrgus.

¹³⁷ Vt. Villu Kadaka rekonstruktsiooni Lisas.

9. Kabala mõis

Kabala mõis asub Raplamaal mõni kilomeeter Raplast Märjamaale suunduvast maanteest lõunas asuvas Tamme külas Vigala (Konuvere) jõe vasakkaldal. Hoone esindab Eesti alal 18. sajandil väga levinud *vanabalti* tüüpi.¹³⁸ Täna sel päeval asub Kabala mõisas Raikküla Vallavalitsus (joon. 35).

Kabala küla on paljude teiste Põhja Eesti küladega sarnaselt äramainitud Taani Hindamisraamatus, kus tema kohta seisab lakooniline teade: *Capal 30— dominus rex* ¹³⁹. Paul Johanseni arvamist mööda võisid nii Godeschalk von Capelle kui ka Hincke van Kappele (teateid Tallinnast, samuti ka Lätist Kuldigast) 14. sajandil olla mingil moel Kabalaga seotud.¹⁴⁰ Mõisa asutajateks on tõenäoliselt Soied (ka Zöge), suguvõsa, kelle juured on Pommer-Rügenist ning kes 15. sajandiks on juba Kuusiku, Lagedi, Eivere ja Jõelähtme mõisate omanikeks. Soiede käest liigub mõis 16. saj. alguses Oddert Polle nimelisele mehele, kelle poeg selle 1522. aastal Nierothidele edasi müüb.¹⁴¹

Kabala mõis on rikas ka rahvasuus levinud ja aastakümneid põlvest-põlve edasi antud juttude ja muistendite poolest. Rahvaluule kogujast pastor Eesti ajaloo ning ennemuistsete lugude vastu siirast huvi ja armastust üles näidanud pastor Johann Matthias Eisen kõneleb Kabala kohta järgmist: „Kabala mõisa õues olevat vana kloostri ase. Seal veel kasvavad tammed istutanud mungad.”¹⁴² Näib, et kloostrite ja munkade temaatika on Eiseni lemmikmotiive (kloostreid pakub esinevat Eisen ka Kuusikul, Alul ja Raikkülas) ning mõistlik ei ole siin rahvaluulest kaugemale ulatuvamaid seoseid otsida, küll tasuks olla tähelepanelik eelkõige selles osas, mis on andnud sarnaste juttude tekkeks põhjuse. Teisisõnu tasuks Kabalagi puhul Eiseni vihjeid üle kontrollida. Ka Jaan Jung on Kabala põlist päritolu nentunud, pole küll

¹³⁸ Iseloomustava tunnuseks võiks nimetada kõrget (murd)kelpkatust massiivset pikliku vähese liigendusega üldkavatist, aga kindlasti ka mantelkorstnaid. Antud tüübil esineb nii puit- kui kivihoonestust, tihti esineb ka nn. vahvärk (sks k. Wahverk) sein, kus horisontaalne, vertikaalne või ka diagonaalne puitkonstruktsioon on telliste ja lubimördiga ladudes täidetud.

¹³⁹ Siit näeme, et tegu oli suhteliselt suure 30 adramaast koosneva külaga, mis siis veel läänistamata kuulus kuninga valdusse (*rex*). Vt. Johansen. Die Estlandliste... 1933, lk. 403.

¹⁴⁰ Johansen. 1933, lk. 403-404.

¹⁴¹ Ants Hein. Kabala mõisa muinsuskaitse eritingimused. 2. Ptk. Ajalooline ülevaade lk. 6.

¹⁴² Eisen. Kodumaa ajaloolised... 1925, lk 12.

teada, mil määral on tema teave eelkäija Eiseni omast mõjutatud, kuid siiski mainib Jung sarnaselt eelnevaga kloostriaset mõisa õuel.¹⁴³

Ants Hein on 2007. aastal koostöös Mõisaprojekt OÜ-ga koostanud lühikese ajaloolise õiendi Kabala kohta. Temagi mainib seal keldrikorruse pakse seinamüüre ning üht laskeavana kvalifitseeruvat akent, dateerides hoone rajamise kirjeldatud detailide tõttu 15. - 16. sajandiga. Nende väidete uurimiseks on autor Kabalat mitmel korral külastanud. Lisaks paksudele müüridele on oluline märgata eelkõige mõisa peahoone välisseinte müüri laos üsna selget järgulisust, see on eriti silmatorkav idaküljel (joon. 36) ja ka hoone tagaküljel.¹⁴⁴ Erineval kõrgusel paiknevad aknad (maapinnast aknalengi alumise osani), eenduvad ja tagasiastega lõigud müüris, kinnimüüritud väiksemad avad— see kõik kõneleb arvukatest ehituslikest muudatustest hoone väliskonstruktsioonis. Mõisa tagaküljel torkab silma sisuliselt terve hoonepikkuselt jõepoole suunduv ligi 10 meetri laiune lame kõrgendik (joon. 37). Esmavaatlusel oli märgata lausa maapinnal kõrgendiku pinnases tihedalt kiviräbu. Kõrgendiku sondeerimiseks oleks kindlasti vajalik teha põhja-lõunasuunalisi sissekaeveid, selgitamaks võimalikku hoonerustu või müüri lõigu iseloomu. Teiste hulgas on küsitletud kohalikku koduloo-uurijat ajaloo huvilist Urmas Tulvikut, kes ise on siin kogu elu elanud ja samas ka koolis käinud, samuti on seal õppinud tema ema. Selgus, et ei tema ega tema ema nooruspõlves ei ole mõisa tagaküljel asunud mingit lisaehitust ega ka verandat (joon. 38)

Raske on muidugi öelda, millised võisid oletatavalt 15. - 16. saj. rajatud ehituse välismõõtmed olla. Hilisemad ümberehitused on Kabala mõisa peahoone, nii nagu paljuseid temaga samaealisi oluliselt muutnud. Küsimusele, milline hoone tiib on vanem, on samuti keeruline ühest vastust anda— kas idakülge oma arhailise müüri laoga seinaga või läänekülge. Samas näeme erinevate põranda tasapindadega ruume just siin, idaküljel. Mis eriti huvitav, just Kabalas asub seni ainus, selles töös puudutatud mõisatest väikene (30 x 40 cm) seinanišš ka põhikorruse idatiiva koridoris.¹⁴⁵ Kokku on võimalik vaadelda selliseid omapäraseid seinanišše Kabalas viies erinevas kohas (joon. 39 - 41). Üks, nagu öeldud põhikorrusel

¹⁴³ Jung. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. III. Tartu 1910, lk. 88.

¹⁴⁴ Pole välistatud, et idaküljel on hilisemal ajal toimunud ulatuslikud ümberehitused, sh. on näha krohvipinnas kulgev rant, võimalik, et kagunurgas paiknes flankeerivalt etteastega torn. Seda toetab ka fakt, et idaküljel on müüris nähtav üleminek paekivilt krohvitud püstpalkseinale. Samuti on eelmainitud palkseinatagune ruum põrandapinnalt ligi meetri jagu madalamal ülejäänud põhikorruse põrandapinnast.

¹⁴⁵ Erandiks võiks tingimisi lugeda Raikkülas (vt. eelmine ptk.) avastatud oletatava keskaegse hoone seinas olevat ava, kuid see on siiski tunduvalt suurem ning ei oma siiki esialgu täpset dateeringut.

idatiiva koridor - käigus, järgmine paikneb keldrisse suunduva trepi vasakus seinas¹⁴⁶, kolmas kohe peale trepist laskumist vasakul, soklikorruusel keskse ruumi (sambaga ruum) koridoris. Teised kaks asuvad aga hoopiski maja teises otsas, nimelt on läänepoolse külje, täpsemalt hoone loodenurgas soklikorruusel täiesti eraldiseisev ruum, paraku ei ole siinkirjutajal olnud veel võimalust seda ruumi isiklikult ülevaadata, kuna see, nagu ka idaküljel soklikorruse eraldiseisev üks ruum jäid suletuks, kuna neis hoiustati kellegi kohaliku talvetagavarasid. Tulles aga tagasi loodenurga ruumi juurde, siis nagu soklikorruseplaanilt näha võib, on tegu ristvõlviga pea ruudukujulise toaga, mille lääne- ja põhjaseinas (trepi kõrval) on vaadeldavad juba tuttavad niššid. Samas tuleb kahjuks tunnistada, et kõigil käidud kordadel oli pääs läänetiivas asuvasse majapoolde võimatu, kuna seal asuv raamatukogu oli suletud. Tähelepanelik tuleks olla ka hoone keskel sissepääsust esimese ruumi taga (mantelkorstna) asuva arhailise kaarjate avadega mõlemas otsas käigu puhul. See kitsas käik viitega kindluslikule suletusele võib pärineda varasemast perioodist, kui maja ülejäänud osas põhikorruse (see kehtib kaguosa ja ilmselt osade ruumidega edelaküljel) on vaadeldav juba klassitsismi perioodile omase anfilaadi avatust, siis põhikorruse eri tasemel põrandate ja väikeste ruumidega kirdekülg ja terve idaosa tundub olema jäänuk varasemast, võimalik, et 15. - 16. sajandil rajatud hoonest.

Mis aga puutub soklikorruse võlvidesüsteemi, siis on mitmeid asjaolusid, mis räägivad Kabala soklikorruse võlvide hilisema rajamise kasuks. Esiteks on tagakülje laskeavana tunduvale aknale võlvikand justkui etteehitatud, see oleks väljapoole tulistava/valvetpidava sõjamehe liikumist ja vaatevälja kindlasti seganud, sama kordub selle idas asuvas väikeses katlamajaks kohaldatud ruumis, siin näeme kinnimüüritud ava, kus ava põskedes on ilmselt säilinud isegi riivpalgi avad (joon. 41 - 42).

Arvestades Kabala mõisa põlist ajalugu, sealset selgelt keskaegse ehitusosana kvalifitseeruvat ruumide jaotust ning ka mitmete ehitusjärgkudega liigendatud pakse seinamüüre, samuti seinanišše¹⁴⁷ võib väita, et siin paiknes eelkõige eluruumina kasutatav mõisamaja, kuid ei ole välistatud selle suhteliselt sekundaarne kaitsevõime (joon. 43 - 44). Täpsemad vastus on siingi võimalikud kasutades arheoloogilisi kaevamisi hoone ümber ja ka soklikorruusel,

¹⁴⁶ Selle trepi kohal on kaarjas avaus, kus paljanduvad ürgsed kirvega raiutud okaspuupalkide otsad.

¹⁴⁷ Võimalik, et valdavalt akendeta koridoride (käikude) valgustamiseks olid seintesse jäetud vahaküünla hoidmise jaoks vastavad niššid.

põhikorrusel toimuvad ehituslikud tööd (eriti sellised, mille käigus avatakse seinu või põrandakonstruktsioone) tuleks koostööstada kindlasti ka kunstiajaloolase ja/või arheoloogiast väljaõpet omava spetsialisti järelevalve all.

10. Kuusiku mõisa „Munga aida” kelder

Kuusiku mõisakompleks asub Raplamaal, Raplast Märjamaale suunduvast maanteest vasakul. Mõisasüda koosneb Vigala jõe paremkaldal asuvast mõisahäärberist ning arvukatest klassitsismi perioodi kõrvalhoonetest, mille ehitusaeg on enamjaolt 19. sajand.

2013. aasta suvel sai autor info arheoloog Villu Kadakalt, kes omakorda oli saanud paari kuu eest Muinsuskaitse Raplamaa vaneminspektorilt Karen Klandorfilt ühe vana foto Kuusikult, millel on talvine vaade lagunevale, kuid sellegipoolest veel selgelt jõulisele — rustikaalsele, peaaegu kindluslikule, kõrge kelpkatusega kivimajale (joon. 45).¹⁴⁸ Foto pärineb 1930. aastatest, sellel seisavad kaks inimest, mees ja naine, fotorakurss on suunaga jõepoolt asula suunas, sest taustal on näha Kuusiku aleviku majad. Seega veel läinud sajandi kolmekümnendatel aastatel oli Kuusiku mõisa pargi servas arvatav keskaegne hoone olemas, rahvapärinus räägib, et seal olnud kõrge punase kivikatusena ning suurte akendega kabel. Selles hoiti mingil ajal juurvilju ja kasutati koguni kanalana.¹⁴⁹ M.J. Eisen on jällegi kord nagu Kabalagi puhul näinud seost kloostrite ja munkadega: „Kolmas klooster olnud Kuusiku mõisas, kus müüre veel näha, mida kloostriks hüütakse. Sealt läheb tee Raikküla mõisa.”¹⁵⁰ Samuti arvab ka J. Jung lisades hoone gabariitidena 47 x 32 jalga. Jungi teatel koosnes Kuusiku „Munga kelder” kabelist ja aidast, viimase all paiknenud ka võlvitud kelder, kus lähtunud ka tee Raikküla suunas.¹⁵¹ Peab kohe lisama, et Jungi ja Eiseni rahvaluuleainelist algupära ei tuleks ületähtsustada, kuid vähemalt hoone asukoha suhtes ning samuti välismõõtmete osas on see siiski ainus olemasolev materjal.

Kuusiku mõisa kohta on esmateateid 1467. aastast, mil selle juurde läänistati Iira põlisküla, arvatavalt on samal perioodil ka mõis rajatud. 1493. aastast mainitakse omanikena Wrangelle.¹⁵²

2013. aasta juulis on autor Kuusiku „Munga aita” visiteerinud, et teha allesjäänud varemetest mõned pildid. Kahetsusega tuleb siinkohal nentida, et muinsuskaitse all olev objekt on omaniku poolt täiesti unarusse jäetud, mõisapargi lääneosa on metsistunud, maapinnal siiski

¹⁴⁸ Foto pärineb Jaan Vali kogust.

¹⁴⁹ Komplekssed teaduslikud uuringud. Rapla maakond. Kuusiku mõisaansambel. Ajalooline õiend. Autor ja koostaja: Epp Kangilaski. Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis. A-2987. (ERA.T-76.1.13254) Lk 5.

¹⁵⁰ Eisen. Kodumaa ajaloolised... 1925. Lk. 11.

¹⁵¹ Jung. Muinasaja teadus III...Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tartu 1910. Lk 106

¹⁵² Johansen. Die Estlandliste...lk. 363, 382.

veel hoomatav kungas on kaetud tiheda võsaga (joon. 46-47). Rusude kirdenurgas võib aimata kitsast ava, millest on võimalik veel roomates sisse puggeda. Varisemisohtliku ja niiske, ristvõlviga ruumi keskel on sammak, mille kuju on identne Kabala ja Maidla soklikorruse kesksete tugisammastega (joon. 48). Ruumi sisemõõtmed on umbes 6 x 7 meetrit, seinte müüriladu ja võlvisüsteem on arhailise moega, need võivad pärineda seal asunud kindlustatud majast, mis rajati 15. sajandi kolmandal veerandil.¹⁵³ Aimata võib ka mingi õhema vaheseina olemasolu, mis kulgeb lääneseinaga paralleelselt. Ruumi kagunurgas on ülaservast kaarjas põikiasetatud paeplaatidega ava, see on aga hiljem kinnimüüritud (joon 49 - 50). Väliselt nagu öeldud on hoone pind tiheda võsaga kaetud, ligiduses asuvate suuremate puude juured on seina kõvasti murendanud. Välisseina müüritisel on näha lisaks pae- ja põllukivile ka mõningaid suuremõdulisi telliseid. Looduslikult pidi koht pakkuma suhteliselt tõhusat kaitset, lõunas Vigala jõgi (sajandite eest võis jõgi olla kindlasti veerohkem, seetõttu asus hoone peaaegu jõekaldal), idas allikajärv¹⁵⁴, samuti laiub läänes ja põhjas madal soine ala, kust varem läbipääs oli raskendatud või puudus sootuks. Olemasolevate andmete vähesuse juures on hoone arhitektuurilise olemuse taastamine üpris keeruline, ainsaks toeks on 1930. -ndate foto, kuid tänane olukord on ümbrust tundmatuseni muutnud. Siinkirjutaja on 2013. aasta suvise ülevaatusel andmetele toetudes visandanud algse ruumisisese eskiisjoonise (joon. 51). Täpsemad andmed ehitise paiknemisest annaksid arheoloogilised kaevamised, muidugi eeldusel, et hoonerusu lähiümbruse võsa ja suuremad puud on eemaldatud. Ilma omanikupoolse läbimõeldud tegevuskavata ning kiire sekkumiseta on Kuusiku „Munga aida” kelder sisuliselt hävimise teele pöördunud.

¹⁵³ Müüri laos on kasutatud lisaks korrapärasele paekivile ka üsna suuremõõtmelisi põllukive, selline viis oli nimetatud perioodile tüüpiline (vt. näiteks Järve ja Purtse Vao kirjeldust).

¹⁵⁴ Tegemist loodusliku allikaga, sellest on varasemast säilinud paisutatud tiikide süsteem, tänapäeval on allikas veel olemas, seda ümbritseb ümar tahutud graaniitkividest rake. 15. - 16. saj. võis olla ümber kõnealuse hoone moodustatud kaitseks paisutatud tiikide süsteem.

Kokkuvõte

Eelpool kirjeldatud mõisamajade, Maidla, Kabala, Kuusiku „Munga aida kelder” ning ilmset ka Raikküla - „Kastanimäe” välisel ehitusarhitektuurilisel ülevaatusel autori poolt aastatel 2011 - 2014 selgus, et nimetatud hooned või nende osad sisaldavad arvestataval määral keskaega tagasiulatuvat ehitusosa. Türi-Alliku puhul seisab võimaliku keskajast pärineva ehitusosa tuvastamine loodetavasti millalgi lähitulevikus, soklikorruse suhteliselt pimedate ja ümberehitatud ruumide ülevaatus koos arheoloog Villu Kadakaga 2013. aasta suvel üheselt tõlgendatavaid vastuseid ei andnud. Selles valguses jääb Türi-Alliku mõisahoone varasem ehitusaeg dateeringuta. Nimetatud mõisamaja uurimine jääb sellegipoolest siinkirjutaja südameasjaks, loodetavasti avaneb tulevikus uus võimalus selle mõisa ehituslikku ajalugu lähemalt uurida.

Arvestades mainitud mõisate soklikorruse pakse müüre, seinanišše, samuti laskeavadena tunduvaid astmelisi ning väljapoole koonduvaid aknaavasid võib arvata, et tegemist on varasemate kaitsefunktsiooniga majalinnuste nõ. põhjadega, mille massiivset ja põhjalikku müüritist hilisemate ümberehituste käigus polnud vajalik/võimalik ümberehitada. Seega võib julgelt väita, et sissejuhatavas osas esitatud küsimusele, mil määral on keskaega põlistes mõisamajades vaadelda- näha saab vastata jaatavalt. Loomulikult ei saa käesoleva töö raames tehtud välivaatluse ja võrdluste põhjal püstitada täpseid majalinnuste rekonstruktsioone, kuid ometi peaks see rajama sobiliku aluse edasiseks süvendatud uurimistööks. Arvestades, et eelmainitud näidete varal on tegemist vaid väikese valimiga võib arvata, et niisugust ehitusosa esineb veel suuremal määral, tänu teema suhteliselt vähesele ja pealiskaudsele uurimisseisule. Esitatud dateeringud jäävad siinkohal kõikide käsitletud hoonete puhul (autori poolt kasutatud vahendite teatava piiratuse tõttu) vahemikku 15. - 16. sajand. Seda peaksid toetama ka käesolevas töös mainitud mõisate kirjeldusele eelnenud põhjalikumalt uuritud Purtse, Järve ja Vao ehitusliku osa ülevaated ja analüüs. Teema uurimiseks on põhjust kuhjaga, näitena siinkohal võiks tuua Uno Hermannii elutööd, tema poolt koostatud mõisamajade loend vajaks kindlasti tänapäeva vahenditega ülevaatamist. Nii nagu eelnevalt mainitud, saaks paljude küsimuste täpsemad vastused anda enamasti arheoloogiliste meetoditega. Edaspidise uurimistöö loomuliku jätkuna näeb siinkirjutaja väliuurimiste jätkamist nii eelpool käsitletud kui ka paljudes teistes Eesti ala mõisamajades ja nende lähiümbruses, jätkuma peaks

soklikorrustel mainitud keskaegsete detailide inventeerimine, mõõdistustööd ning põhiplaanide vormistamine. Kõik plaanitavad ehitustööd soklikorrustel peaksid olema läbiviidud arheoloogi järelevalve all.

Teades ja tajudes *mõisa* kui mõiste põlisust, samas ka tema tähenduslikku muutumist läbi sajandite oleme jõudmas arusaamisele, et esimeste mõisamajade – läänilinnuste vahel kulgev piir on tihti hägune. Teated plaanidest mõisaid rajada viivad tagasi 13. sajandi I poolde, Harju- Viru loetletud mõisatest saame enamiku puhul rääkidagi vaid nimest, väike osa nimetatuid areneb järgnevatil sajandil edasi. Ei ole välistatud, et ka esimesed mõisad ehitati uute ehitusvõtete kohaselt välja kivihoonestusena, siiani selleks siiski kindlaid tõendeid ei ole. Ilmselt saame 15. sajandi lõpu kontekstis rääkida siinmail väljakujunenud majalinnuse tüüplahendustest— meistrid, samuti tellija vajadused ning materjal pidid hakkama ühel hetkel korduma. Tähelepaneliku vaatleja silm oskab neid ühisjooni leida. Tüüpiline kindlustatud mõisamaja omab kompaktset piklikku või ruudule lähenevat põhiplaani, kõrgeid nišsidega liigendatud pakse seinamüüre ning tavaliselt kolme korrust. Hoone nurkades võib esineda etteastega nii kandilisi kui ka ümartorne. Jüriöö verised sündmused 1343. aastal, aga ka 14. - 15. sajandi poliitilise sisekliima ebakindlus vajutasid sellele järgnenud perioodi ehitussuunale oma jälje— ilmselt just siis hoogustus kindlusliku olemusega majalinnuste rajamine. Paraku on osadest 13. - 14. sajandi mõisasüdametest teada vaid nimi, teise puhul peab arvestama mujale kolimisega. Need, mis jäid — pidid kohanduma üha arenevate tulirelvade vastu. Samas pidi hoone pakkuma vasalli ning tema lähimale pere(kaas)konnale eluasemena teatavaid esmaseid eluvajadusi rahuldavaid tingimusi, olulisim võis olla puhta vee, kuid ka väljakäikude/danskerite olemasolu majas. Teisejärguline polnud ka usuliste toimingute või soolistest iseärasustest lähtuv ruumide liigendus. Esimesed, ikkagi veel suhteliselt napid teated mõisahoonete tüübi või iseloomu kohta ilmuvad ürikuisse allikatesse alles 16. sajandil. Nii mõnegi baltisaksa koolkonna esindaja liigse optimismiga väljatoodud mõisate rajamise daatumid peab ümberlukkama (Joh. Arntd ja Andr. von Löwis of Menar). Samas tõi 16. sajandi keskpaigas alanud Liivi sõda endaga kaasa paljude väiksemate kindlustatud mõisamajade/vasallinnuste hävimise. Järgneval Rootsi ajal suudeti mõnelgi juhul sõjapurustused likvideerida, kuid uus aeg esitas juba omad nõudmised, kaitsvast suletusest olulisemaks sai väljapeetus ja esinduslikkus. Rustikaalsetele - paksudele müüridele lisati frontoone ja risaliite, liigendamata paemüüridele ilmus peen krohvikate, sellega sai kujundada liseene ja voluute, varasema töömahuka kiviraidumise asemel. Aknaavad pidid ruumi

valgustamise huvides olema suured ning mõisamajade ümber hakati kujundama parke. Mõnelgi juhul on hilisem pealeehitus olnud keskaegsele osale ka ainsaks pääseteeks hävingust. Siinkohal peab märkima, et neis mõisamajades, kus keskaegne ehitusosa on põhiliselt võimalik fikseerida vaid soklikorruse põhimüüristikus, on raskendavaks asjaoluks hilisemate vaheseinte, põrandate, pealeehitatud võlvide, samuti torustike, seinakatete jm konstruktsioonide olemasolu. Samas tuleb ka hilisemasse ehituspärandisse respektiga suhtuda, on loomulik, et ka hilisemad kihistused väärivad samasugust kaitset. Siinsete ridade autorile oli mõnel korral üllatav, et mõnel juhul puudus mälestise omanikul huvi ja tahtmine, et tema omanduses olevas hoones üldse midagi uuritakse. Enamuse moodustasid õnneks sellised omanikud - haldajad, kes olid külalislahked ning aitasid autori uurimistööle igati oma võimaluste piires kaasa. Kahjuks on mitmed sealhulgas ka muinsuskaitsealused mõisamajad ka tänasel päeval täiesti kaitseta. Võimalik, et nii Kuusiku kui Angerja puhul ei saa kümne aasta pärast rääkida isegi mitte hoone varemetest.

Kasutatud kirjandus ja allikad

- Aitsam, Mihkel* 2006. Vigala kihelkonna ajalugu. Vigala Vallavalitsus, lk 184 - 191
- Aluve, Kalvi* 1993. Eesti keskaegsed linnused. Tallinn: Valgus
- Aluve, Kalvi* 1998. Valgevälja (Kiltsi) kindluselamu. Lk 20 - 29. Kunstiteaduslikke uurimusi. Eesti Kunstiteadlaste Ühing Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus
- Ariste, Paul* 1965. Moo ja mõis. Emakeele Seltsi Aastaraamat II. Lk. 105 - 111. Tallinn
- Arndt, Johann, Gottfried* 1753. Der Liefpländischen Chronik. II Halle
- Bornhöhe, Eduard* 2005. Tasuja: jutustus Eesti vanast ajast. Tallinn: Ilo
- Eesti Entsüklopeediakirjastus* 1996. Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon. (EKABL). Tallinn.
- Eisen, Mattias, Johann* 1925. Kodumaa ajaloolised ja rahvaluulelised kloostrid. Perioodiline väljaanne „Eesti Kirjandus”
- Ehrensverd, Ulla* 2001. Topographica Estoniae: Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar . Eesti Teadusliku Seltsi Rootsi aastaraamat XII. (1991 - 1997). Stockholm. Vt. Lisad, Joonis 19.
- Ernesaks, Maia* 1980 Rapla rajooni Lümandu mõisa ajalooline õiend. Tallinn, lk 11. Käsikiri Minsuskaitseameti Arhiivis (edaspidi lüh. MKA) A-507
- HCL* 1993. Henriku Liivimaa kroonika. Tõlk. R. Kleis, toim. ja komment. E. Tarvel. Tallinn. [Eestikeelse tõlke kordustrükk.].
- Hein, Ants* 2005. Maidla mõisa peahoone muinsuskaitse eritingimused ja ajalooliselt väärtuslike detailide inventeerimine. Mõisaprojekt OÜ. Tallinn. Käsikiri MKA Arhiivis
- Hein, Ants* 2005. Mõisaarhitektuur Rootsi ajal. Eesti kunsti ajalugu 2. osa 1520 - 1770: Eesti Kunstiakadeemia
- Hein, Ants; Leimus, Ivar; Pullat, Raimo; Viires, Ants* (koostajad) 2006. Johann Christoph Brotze. Estonica. Tallinn: Estopol OÜ
- Hein, Ants* 2007. Kabala mõisa peahoone. Ajalooliselt väärtuslike detailide inventeerimise-keldrikorruse plaan Mõisaprojekt OÜ. Käsikiri MKA Arhiivis
- Hein, Ants* 2009. Eesti mõisad. Tallinn: Tänapäev

Hein, Ants 2011. Kiltsi mõis. VR Kirjastus. Tallinn

Helms, Jürgen 1922. Chronik. Livländsk krönika. Avskrift av original från 1628-1643. Linköping.

Hermann, Uno 1974. Ajalooline uurimus ENSV territooriumil paiknevate oletatavate vasallilinnuste ja kindlustatud mõisamajade kohta. I, II ja III köide. Tallinn. Käsikiri MKA Arhiivis (P-1955,P-1956,P-1957)

Hermann, Uno 1975. Ajalooline õiend Vao vasallilinnuse kohta. Tallinn. Käsikiri MKA Arhiivis P-2378.

Hermann, Uno 1974. Järve linnuse maaala geoplaan. Tallinn MKA Arhiiv

Hupel, August, Wilhelm 1774. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. I Riga

Johansen, Paul 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen Reval

Johansen, Paul 2006. Kaugete aegade sära. Eesti asustusuurimise ülesandeist. Lk. 13 - 23. Koostaja Jüri Kivimäe: Tartu. Ilmamaa.

Jonuks, Tõnno 2002. Preliminary investigations at Kiltsi manorhouse in West-Viru county. - Arheoloogilised välitööd Eestis/Archaeological Fieldwork in Estonia 2001. Tallinn: Muinsuskaitseinspeksioon

Jung, Jaan 1898. Muinasaja teadus Eestlaste maal. I(II) osa: kohalised muinasaja kirjeldused Liiwimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast.Tallinn: Artsturm, 2000.

Jung, Jaan 1910. Muinasaja teadus Eestlaste maal. III: kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tartu

Kangilaski, Epp 1990. Kose – Uuemõisa. Mõisaansambli ajalooline õiend. Köide I. Lk 6 - 7 Tallinn. Käsikiri MKA Arhiivis A-2752

Kangilaski, Epp 1992. Komplekssed teaduslikud uuringud. Rapla maakond. Kuusiku mõisaansambel. Ajalooline õiend. Koostaja: Epp Kangilaski. Lk 4 - 5. Käsikiri MKA Arhiivis. A-2987. (ERA.T-76.1.13254)

Kadakas, Villu. 2007 Arheoloogiline järelevalve ja uuringud Kose-Uuemõisa peahoone keldrites. Käsikiri MKA Arhiivis.

Kadakas, Villu 2009. Triigi mõis. Ekspertiis peahoone keskaegse päritolu kohta. Käsikiri MKA Arhiivis

Kadakas, Villu 2010. Raikküla hoone rekonstruktsioon (vt. Lisa: Joonis 31)

Kala, Tiina 2005. Liber Census Daniae” ja/või “Codex ex-Holmiensis”. Tuna 1/2005. Lk 22 - 31

Karling, Sten 1943. Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland. ÕES-i toim., 34., Tartu

Löwis of Menar, Andreas von 1840. Mitteilungen aus der Livländischen Geschichte Liv-, Ehst und Kurlands. Riga und Leipzig

Löwis of Menar, Karl von 1922. Bürgerlexikon für Alt-Livland. Riga

Löwis of Menar, Karl von. 1933. Estlands burgen, Reval

Ligi, Herbert 1961. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558 - 1561). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

Ligi, Herbert 1968. Talupoegade koormised Eestis 13.-19. sajandi alguseni. Eesti Raamat

Maiste, Juhan 1993. Ajan sydämessä. Matka Tallinnasta Tarttoon. Tõlkinud Kaisu Lahikainen Helsinki: Tammi

Maiste, Juhan 1996. Eestimaa mõisad. Tallinn

Mandel, Mati 1977. Aruanne Keila väikelinnuse arheoloogilistest kaevamistest. Tallinn. Käsikiri MKA Arhiivis P-3687.

Masing, Uku 2002. Vaskuks ja vikaaria Lohult: Ilmamaa. Tartu

Mõisaprojekt OÜ 1995. Albu mõisakompleksis teostatavate uurimis-projekteerimistööde programm. Tallinn,. lk 3 Käsikiri MKA Arhiivis

Mõisaprojekt OÜ 2005. Maidla mõisa keldrikorruse plaan 1:100. Arhitekt Nele Rohtla (Liidetud mapiga: Maidla mõisa peahoone muinsuskaitse eritingimused ja ajalooliselt väärtuslike detailide inventeerimine). Asukoht MKA Arhiivis

Mõisaprojekt OÜ 2007. Kabala mõisa peahoone keldrikorruse plaan 1:100. Arhitektid Nele Rohtle ja Karmen Riigov. Tallinn (Liidetud mapiga: Kabala mõisa peahoone, ajalooliselt väärtuslike detailide inventeerimine) MKA-Arhiivis

Naaber, Vello 1981. Eesti alade mõisate nimestik. Tallinn,

Orasi, Aksel; Soomets, Juhan. 2012 Hof Kau: JS Kirjastus

Pärn, Anton 2004. Külaehitiste jäljed Haapsalu varases linnaehituses. Muinasaja teadus, lk. 269-289. Eesti Teaduste Akadeemia kirjastus.

Raam, Villem 1970. Purtse vasallilinnuse ajalooline ülevaade ja ehituskehandi esialgne analüüs ning kirjeldus. Tallinn. Käsikiri Muinsuskaitseameti Arhiivis, P-1237 (ERA.T-76.1.1097)

Raam, Villem 1978. Ehitusajaloolisi tähelepanekuid Järve vasallilinnuse väliuurimis- ja taastamistöödelt (1966 - 1976). Teostaja Vabariiklik Restaureerimisvalitsus. Peaspetsialist ajalooalal V. Raam. Tallinn. MKA Arhiivis P-3840 (ERA. T. -76.1.3785)

Renner, Johann 1995. Johann Renner. Liivimaa ajalugu. 1556 - 1561. Tallinn: Olion.

Rosenberg, Tiit 1994. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. Oja, T. (Toim.). Eesti mõisad (7-55) Tallinn: Olion

Russow, Balthasar 1993. Liivimaa kroonika. Tallinn: Hotger.

Šterns, Indrikis 2002. Latvijas vesture 1180 - 1290, krustakari: Latvijas vēstures institūta apgāds,

Tamm, Jaan 1985. Ehitusarheoloogilised väliuurimised Lūmandu mõisas 1985. aastal (vahearuanne). Töö nr. 85129. Käsikiri MKA Arhiivis A-1426

Treufeldt, Robert 2004. Koordi mõisa muinsuskaitse eritingimused. Toimik Muinsuskaitseameti Arhiivis (M-401/2)

Tuulse, Armin 1935. Eesti lossid. Kronoloogia ja plaanitüübid. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

Tuulse, Armin 1942. Die burgen in Estland und Lettland (doktoritöö). ÕES-i toim.33., Tartu.

Vahtre, Sulev 1956. Eesti talurahvasõja (Jüriöö ülestõusu) lähtekohast: ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. V Köide. 1/1956

Vahtre, Sulev 1960. Liivimaa noorem riimkroonika: 1315 - 1348. (Barholomeus Hoeneker) Tõlkinud ja kommenteerinud Sulev Vahtre: Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn

Vahtre, Sulev 1966. Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII ja XIV sajandil: Tartu Riiklik Ülikool. Tartu

Üprus, Helmi 1990. Tallinna vanalinna elamute välisarhitektuuri juurde kuulunud raidkividest Tallinna Linnamuuseumi kogude põhjal. Kunstist läbi aegade. Uurimusi ja artikleid. Lk 69-107. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

Internetiviited

http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=1&do=autor_yldandmed&aid=43
24.02.2014

http://www.linkoping.se/Global/Kultur%20och%20fritid/Biblioteket/Link%C3%B6ping%20i%20digitala%20bilder/Handskrifter/L%207_Helms.pdf 24.02.2014.

http://tartu.ester.ee/record=b1831549~S1*est 24.02.2014

<http://digar.nlib.ee/digar/show.action?id=101618> 25.02.2014

<http://ojs.utlib.ee/index.php/TYAK/article/view/720/706> 25.04.2014 25.02.2014

<http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=4002> 25.02.2014

<https://www.etis.ee/portaal/isikuCV.aspx?PersonVID=36901&lang> 12.03.2014

<http://www.mois.ee/harju/perila.shtml> 12.04.2014

<http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php?module=65&op=3&kid=16733> 12.04.2014

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15269> 12.04.2014:

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=13889> 2.05.2014

ftp://195.80.111.130/pub/HTTP/DIGI_2013/pdf/eraT-0-76_001_0002200.pdf 2.05.2014

http://et.wikipedia.org/wiki/Kuimetsa_linnus#mediaviewer/ 2.05.2014

http://www.v-maarja.ee/part=gallery&i_id=609 3.05.2014

<http://www.ra.ee/fotis/index.php?type=2&id=666994> 3.05.2014

register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15180 2.05.2014

Lühendite seletused

EKABL: Eesti Kunsti ja Arhitektuuri Bibliograafiline Leksikon

ERA: Eesti Rahvusarhiiv

HCL: Henriku Liivimaa Kroonika

ÕES: Õpetatud Eesti Selts

Summary

Medieval manor houses in Estonia

The present baccalaureate thesis deals with medieval manor houses in Estonia. The research aims to clarify the extent of possible identification of medieval building features in the manor houses surveyed in the research. The thesis presents an overview of the formation of distribution of manor houses in the region since their first mentioning in the 13th century chronicles, as well as discussing the meaning of the notion of „the manor”. It appears that the word originates in the Estonian, Latvian and Finnish languages and denotes a field or a chief’s dwelling separated from the village common land.

We present a brief overview of manor houses that have been preserved in their original condition and / or have undergone restauration and therefore been subjected to more thorough scientific research. Good examples of such cases are Purtse and Järve manors in East Virumaa County and Vao guard tower in West Virumaa. A separate part of the research deals with field work and measuring data acquired at Kabala and Maidla manors, the “Monk’s granary cellar” of Kuusiku manor and the supposedly medieval building discovered at Raikküla manor, in addition to comparative analysis of the above mentioned manors (all in Rapla County) with those in Virumaa County. As an example from Järvamaa County, we deal with the early history of Türi-Alliku manor. Its controversial history and polemic first mention has been noted several times in connection with the events of the Livonic war in the chronicle by Johann Renner.

The author has collected various information from archives, libraries and by questioning local people about manor houses. When possible, we have also made use of the plans of base floors of buildings. In the part of the thesis concerning earlier research of the subject a brief overview is given of the most noticeable authors’ works.

The main part of the thesis describes the building materials that were found in the base floors of the above mentioned manor houses and had been mainly used in the 15th and 16th centuries. The most noteworthy were thick walls, e.g. the 3m outer wall in the south-western corner of the main building of Maidla manor, as well as an archaic arch system, alcoves in the walls and

embrasure-like windows. The described details characteristic of medieval architecture noted in the surveyed manor houses definitely prove that later rebuilding works have not only preserved the earlier features but have based their new rebuilt parts on the earlier buildings.

Taking into account the fact that there are numerous manors first mentioned comparatively early from 14th to 16th centuries in Estonia, there is a definite possibility of finding medieval wall parts, arches and other construction features inside the buildings and also in the vicinity. The author of the present thesis hopes to have laid a foundation to further research in the field of archaeology of medieval buildings.

Lisad

Joonis 1. Vääna mõisa pargis asuv nn. varemetekultuse perioodil „täiendatud” hooneosa.
2014. Autori foto

Joonis 2. Vääna oletatava keskaegse hoone väljapoole koonduvate külgedega laskeava (keskel) ja ukseava (paremal). 2014. Autori foto

Joonis 3. Vääna laskeava. Ava külgedel näha arvatavasti tulirelva toetamiseks vajaliku palgi või prussi augud. 2014. Autor.

Joonis 4. Maamõõtja Carl Faehlmanni akvarell Kuimetsast 1827.

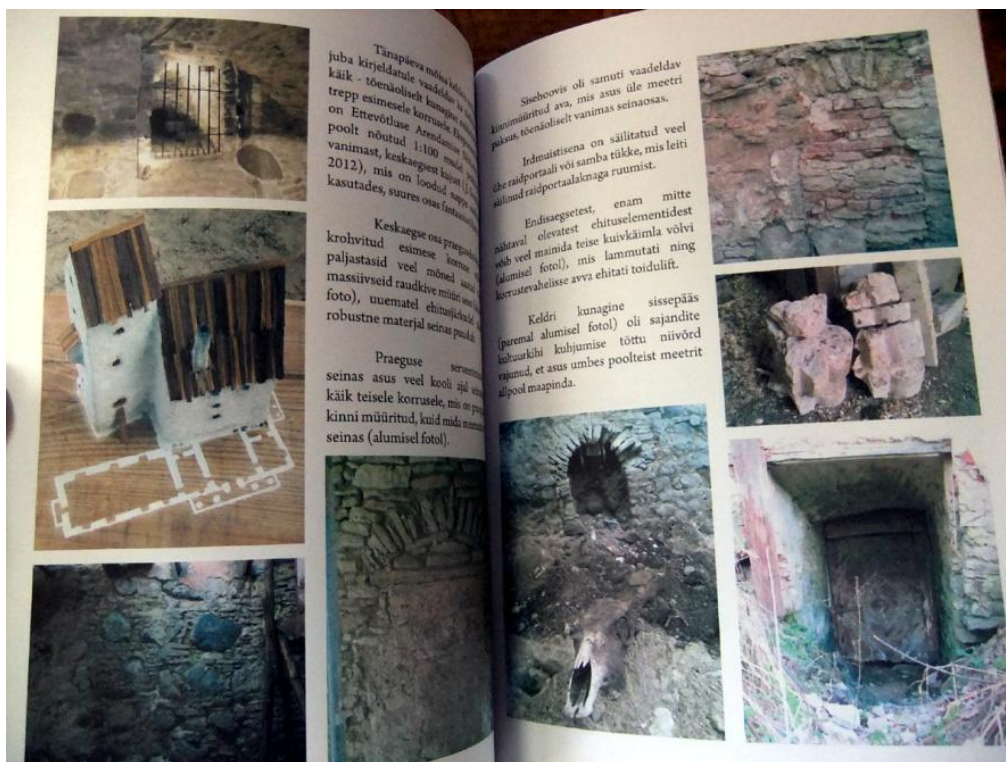
[http://et.wikipedia.org/wiki/Kuimetsa_linnus#mediaviewer/] 2.05.2014

Kuimetz oder Kuimetz Kloster in Harrien am Bache Pirk war schon 1286 ein Gut der Zisterzienserinnen des St. Michaeliskloster in Reval. C. Faehlmann hat einen Plan und eine Ansicht v.d. Südseite der burgartigen Rine mit 2 aufgekragten Ecktürmen um 1827 angefertigt.

Tsitaat Karl von Löwis of Menari „Burgenlexikon für Alt- Livland 1922.

Joonis 5. Kuimetsa linnuse kelder. 2013. Autor

Joonis 6. Kõue-Triigi mõisamaja keskaegsed müürid ja rekonstruktsioon (vasakul keskel)

Lehekülg A. Orasi ja J. Soometsa raamatust *Hof Kau*. Autori foto

Joonis 7. Angerja. Vaade kagust. 2013. Autor

Joonis 8. Angerja. Lõunakülje aknaava. Säilinud on osa raidraamistusega aknalengist. 2013. Autor

Joonis 9. Purtse kindlustatud mõisamaja. Vaade kagust. 2014. Autor

Joonis 10. Purtse. Vaade läänest. 2014. Autor

Joonis 11. Purtse. Laskeava. Vaade põhjast. 2014. Autor.

Joonis 12. Järve kindlustatud mõisamaja. Vaade kirdest. 2014. Autor Ülle Liiv.

Joonis 13. Järve. Restaureeritud kaarjas ava, mille kaudu kivihoonesse sisse pääses. Villem Raami arvates võis vahetult selle ees paikneda puitehtis. Vaade läänest. 2014. Autor Ülle Liiv

Joonis 14. Vao tornlinnus.

Joonis 15. Vao keldrikorruse sammapiilar.

[http://www.v-maarja.eepart=gallery&i_id=609] 3.05.2014

Veljo Ranniku foto. 1963.

Joonis 16. Vao. Vaade edelast. V. Ranniku foto 1963

Joonis 17. Türi- Alliku mõis ca. 1914. Vaade loodest. Koopia Avelinius Tõnissoni fotost.

Joonis 18. Türi-Alliku 100 aastat hiljem. 2014. Vaade tagaküljele edelast. Autor

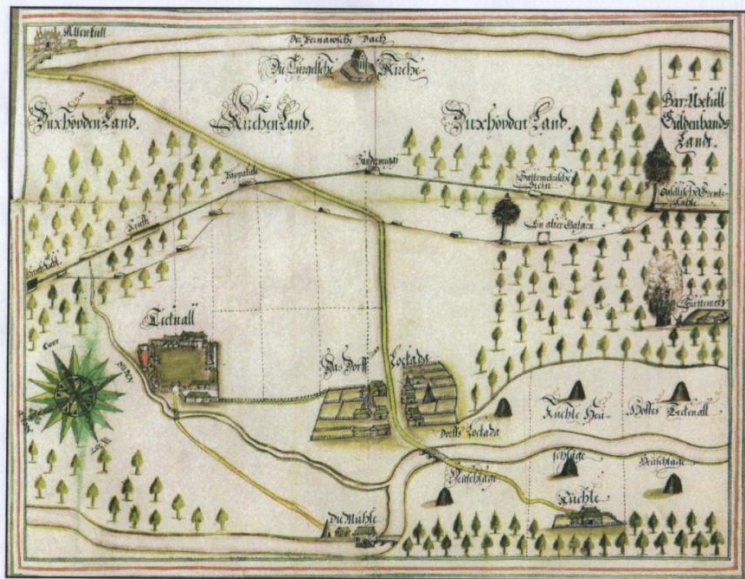
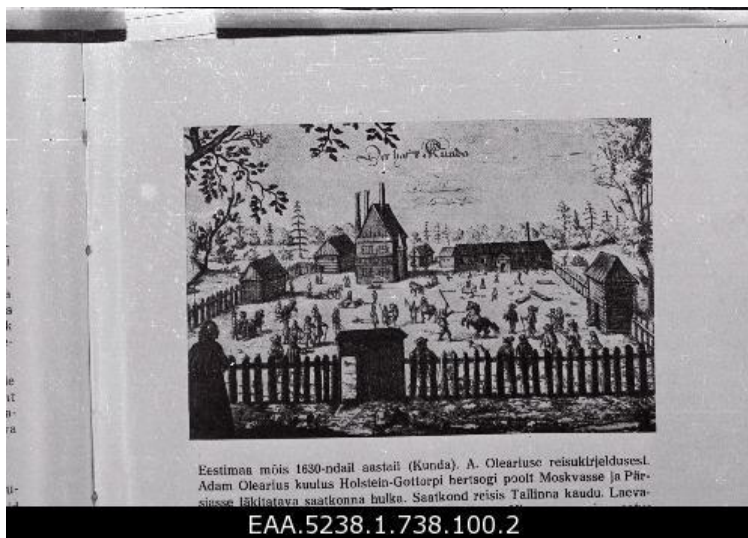

Fig. II. Gränskarta inom Lokuta, Türi/Alliku och Türi, c. 1648 / Grenzkarte für Teckenal, Allenküll und Turgel, ca. 1648. (Kat.nr 22.)

Joonis 19. Türi ümbruse kaart. Koopia väljaandest: *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsi aastaraamat* 12. lk 240

Joonis 20. Kunda mõis. Adam Olearius. <http://www.ra.ee/fotis/index.php?type=2&id=666994>
3.05.2014

Joonis 21. Maidla mõis. Vaade õhust. Foto: Muinsuskaitseamet. Kultuurimälestiste Riiklik register [foto: register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15180 2.05.2014]

Joonis 22. Maidla mõisa soklikorruse keskne võlvitud ruum, paremal võlvi tugisammas, keskel laskeava, ruumi vasaku seina alla on laotud seinapaksendus. 2013. Autor

Joonis 23. Maidla. Keskne ruumi sammas, vólvidel näha saalungite jäljed (tsementmört?) 2013. Autor.

Joonis 24. Maidla esikülje soklikorruse sissepääs (panduse alune käik). 2013. Autor

Joonis 25. Maidla astmeline aknaava. 2013. Autor

Joonis 26. Silindervõlviga ava mõisahooned edelanurgas, seinapaksus selles kohas 2.9 meetrit!
2013. Autor.

Joonis 27. Raikküla mõisa territooriumilt avastatud hoone osa, vaade loodest. Keskel nišš seinas ja kinnimüüritud ava paremal. 2013. Autor.

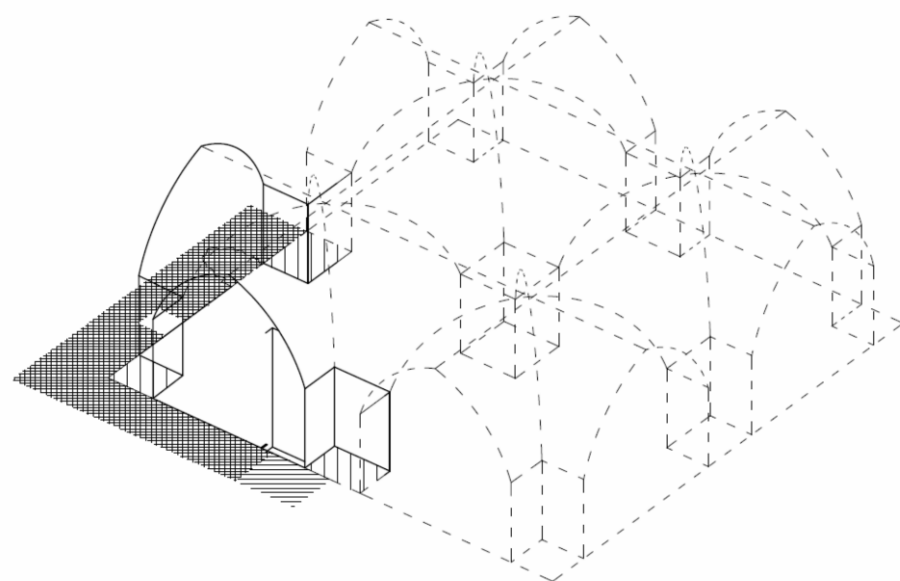
Joonis 28. Raikküla hoone, vaade lõunast völvidele. 2013. Autor.

Joonis 29. Leiumaterjal Raikküla hoonesust, ilmselt raiddetail mingist konsoolist või talumist. Autor.

Joonis 30. Tahutud kaarjas paekivi. 2013. Autor

Joonis 31. Raikküla hoone rekonstruktsioon. Autor Villu Kadakas. 2010.

Joonis 32. Raikküla aida kaaristusse müüritud (taaskasutatud) raidkivid. 2013. Autor.

Joonis 33. Raikküla mõisa peahoone. Seinamüüritises kasutatud oletatavalt töödeldud kivid (raidkivid). 2013. Autor.

Joonis 34. Raikküla hoonest leitud detail, ilmselt baroklik kaminaäär (samm). 2013. Autor

Joonis 35. Kabala mõis. Vaade tagaküljele loodest. 2013. Autor.

Joonis 36. Kabala mõisa idakülg. Seinal näha rant, mis markeerib üleminekut kivimüüritiselt püstpalkidest seinaosale. Keskel oleva akna taguse ruumi põrand on ülejäänud põhikorruse põrandapinnast ligi 70 cm madalamal. 2013. Autor.

Joonis 37. Kabala mõisa tagakülje kungas. 2013. Autor

Joonis 38. Kabala tagaküljel on pinnases nähtavad müürijäänused. 2013. Autor.

Joonis 39. Kabala põhikorruse seina nišs. 2013. Autor

Joonis 40. Kabala soklikorruse seinanišš. 2013. Autor.

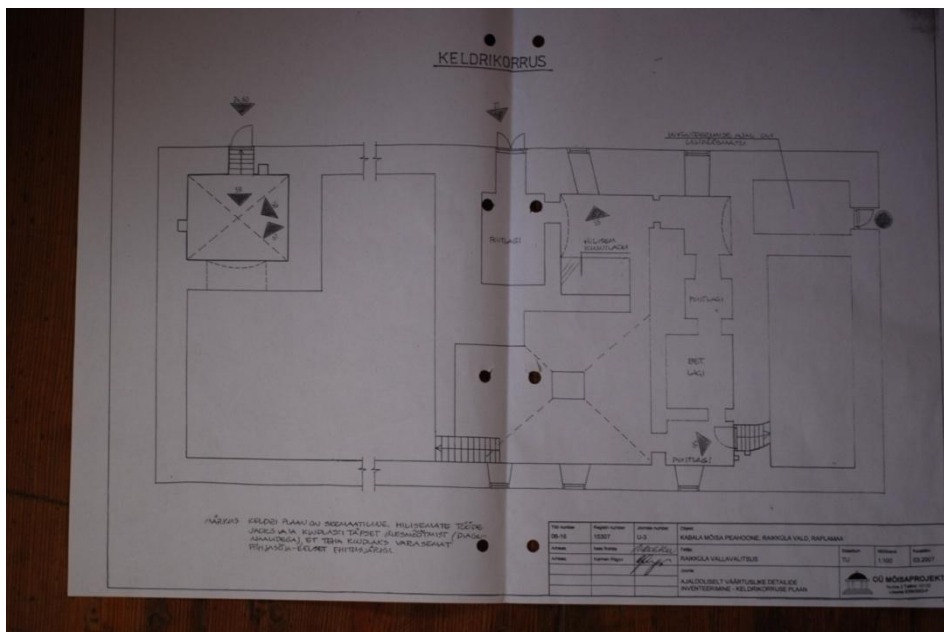
Joonis 41. Kabala soklikorruse nišš. 2013. Autor

Joonis 42. Kabala soklikorruusel sekundaarse võlviga osaliselt kaetud aknaava. 2013. Autor.

Joonis 43. Kabala soklikorruse laskeavana tunduv aknaava, arvatavalt võlv hilisem. 2013.
Autor.

Joonis 44. Kabala soklikorruse plaan. 2007. Mõisaprojekt OÜ, arhitekt Nele Rohtla.

Joonis 45. Kuusiku „Munga aida kelder”. Foto Jaan Vali kogust ca. 1930.

Joonis 46. Kuusiku „Munga aida kelder”. Hoonevaremed on kaetud tiheda võsaga. 2013.
Autor

Joonis 47. Kuusiku mõis. Hoonevaremesse pääses 2013.aasta suvel sisse hädavaevalt. Foto all paremas nurgas oleva prao kaudu. Autor.

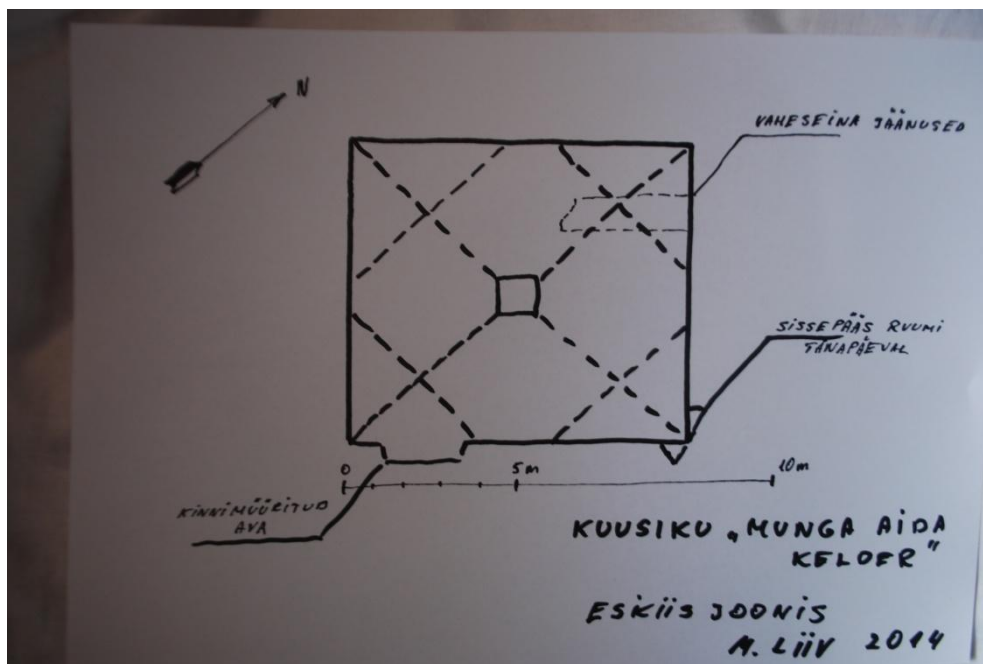
Joonis 48. Kuusiku „Munga aida” keskne tugisammas. 2013. Autor

Joonis 49. Kuusiku. Vaade idast. Keskel näha vaheseina jäänused ja võlvid. 2013. Autor.

Joonis 50. Kuusiku. Vaade põhjast kinnimüüritud avale. 2013. Autor.

Joonis 51. Kuusiku „Munga ait” eskiisjoonis. Autori joonis.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Margus Liiv (sünnikuupäev: 31.12.1968)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

bakalaureusetöö „Keskaegne mõisamaja Eestis“,

mille juhendaja on prof Anti Selart,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 19.05.2014

Margus Liiv

(allkiri)